

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ve DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI**

TİBET BUDİZMİNDE HAC

GÜLHAN BİLGİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
DOÇ.DR. AHMET ARAS**

KONYA-2025

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ve DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI**

TİBET BUDİZMİNDE HAC

GÜLHAN BİLGİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
DOÇ.DR. AHMET ARAS**

KONYA-2025

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Gülhan BİLGİN
	Numarası	22810201189
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı/Dinler Tarihi Bilim Dalı
	Programı	Tezli Yüksek Lisans
	Tezin Adı	Tibet Budizminde Hac

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Gülhan BİLGİN**İmzası**

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Gülhan BİLGİN
	Numarası	22810201189
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / Dinler Tarihi Bilim Dalı
	Programı	Tezli Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Ahmet ARAS
	Tezin Adı	Tibet Budizminde Hac

Çalışmamız, Tibet Budizm’inde hac geleneğini bireysel manevi bir pratik olmanın ötesinde, Tibet kimliğinin korunması ve sürdürülmesindeki merkezi rolü üzerinden araştırmaktadır. Budizm’in Hindistan’dan Tibet’e uzanan tarihsel yolculuğu, Budist haccının Tibet kültürü ve yerel Bon diniyle etkileşimi sonucunda nasıl boyut değiştirdiği değerlendirilmiştir. Neredeyse her bir metrekaresi farklı bir manevi anlatının ve Çin işgaline karşı direnişin sembolü haline getirilmiş olan Tibet coğrafyası, hac ritüelleri üzerinden okunmaya çalışılmıştır. Budizm’in Tibet’e girişi, inanç esasları ve mezhepleri; Tibet’in kendine özgü tarihi, coğrafi ve kültürel özellikleri, haccın temelini oluşturan dini ve kültürel çerçeveyi sağlamak amacıyla ele alınmaktadır. Haccın kökenleri ve tarihsel gelişimi incelenirken, Tibet Budizm’ine entegrasyonu ve bu süreçte kazandığı özgün anlamlar detaylandırılmıştır. Dağlar, göller, mağaralar ve "gizli topraklar” gibi kutsal mekanlara yapılan hac ziyaretleri, tavaf, dua mantra, tesbih, dua çarkı ve dua bayrakları gibi ritüel unsurlarıyla birlikte,

Tibetlilerin kutsal coğrafyaya bakış açısı ve hac ritüelinin derin sembolizmi analiz edilmiştir.

Tibet Budizm’inde hac, bireysel kurtuluş arayışının yanı sıra, Tibet halkının kolektif hafızasını diri tutan, ortak kültürel ve dini değerlerini pekiştiren, ulusal bilinci güçlendiren bir direniş ve kimlik aktarımı aracıdır. Özellikle Çin işgali sonrası hac ritüelleri, sürgün ve baskı koşullarında Tibetlilerin kimliklerini muhafaza etmeleri ve gelecek nesillere aktarmaları için hayati bir rol oynamıştır. Hac seyahatlerinin tarihsel dönüşümü ve Kalachakra inisiyasyonu gibi çağdaş hac etkinlikleri, bu kimlik koruma ve aktarım sürecinin dinamiklerini gözler önüne sermektedir. Bu tez, hac uygulamasını dinler tarihi biliminin perspektifiyle ele alarak, onun Tibet kimliğinin korunması ve sürdürülmesindeki vazgeçilmez yerini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tibet Budizmi, Hac, Kailash Dağı, Bon dini, Tibet Etnik Kimliği.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN
ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	Gülhan BİLGİN
	Student Number	22810201189
	Department	Philosophy and Religious Sciences / History of Religions
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)
	Supervisor	Doç. Dr. Ahmet ARAS
	Title of the Thesis/Dissertation	Pilgrimage in Tibetan Buddhism

This master's thesis explores the pilgrimage tradition within Tibetan Buddhism, moving beyond its individual spiritual practice to examine its central role in preserving and sustaining Tibetan identity. The study traces Buddhism's historical journey from India to Tibet, assessing how Buddhist pilgrimage transformed through its interaction with Tibetan culture and the indigenous Bon religion. It analyzes the Tibetan landscape, where nearly every square meter has become a symbol of both spiritual narrative and resistance against Chinese occupation, by examining its pilgrimage rituals. To establish the foundational religious and cultural context for pilgrimage, the thesis delves into the introduction of Buddhism to Tibet, its core tenets, and its various sects, alongside Tibet's unique historical, geographical, and cultural characteristics. It examines the origins and historical development of pilgrimage, detailing its integration into Tibetan Buddhism and the distinctive meanings it acquired during this process. The study explores pilgrimages to sacred sites like mountains, lakes, caves, and

"hidden lands" (beyül), and analyzes the profound symbolism of these rituals and the Tibetans' perception of their sacred geography, including elements such as circumambulation (kora), mantra recitation, rosaries (mala), prayer wheels (mani khorlo), and prayer flags (lungta).

A central argument of this work is that pilgrimage in Tibetan Buddhism, beyond the individual pursuit of liberation, acts as a vital tool for keeping the collective memory of the Tibetan people alive, reinforcing shared cultural and religious values, and strengthening national consciousness as a means of both resistance and identity transmission. Particularly under the conditions of exile and oppression following the Chinese occupation, pilgrimage rituals have been crucial in enabling Tibetans to preserve their identity and pass it on to future generations. The historical evolution of pilgrimage journeys and contemporary events like the Kalachakra initiation reveal the dynamic nature of this identity preservation and transmission process. By examining the practice of pilgrimage through the lens of the history of religions, this thesis emphasizes its indispensable place in the preservation and continuity of Tibetan identity.

Keywords: Tibetan Buddhism, Pilgrimage, Mount Kailash, Bon Religion, Tibetan Ethnic Identity.

İÇİNDEKİLER

Bilimsel Etik Sayfası	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
ÖNSÖZ	xi
GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu ve Problemi	1
1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
1.3. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları	2
1.4. Araştırmanın Yöntemi ve Araştırma Konusuyla İlgili Belli Başlı Kaynaklar ..	3

BİRİNCİ BÖLÜM

BUDİZM, TİBET VE TİBET BUDİZMİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1.1. Buda'nın Hayatı ve Budizmin Yayılışı	4
1.2. Budizmin Tibet'e Girişi	8
1.3. Tibet Budizm'inde İnanç Esasları.....	12
1.4. Tibet Budizminde Mezhepler	14
1.4.1. Nyingmapa.....	16
1.4.2. Kagyupa	16
1.4.3. Sakyupa.....	17
1.4.4. Gelukpa	18
1.5. Tibet'in Tarihi, Coğrafi ve Kültürel Özellikleri.....	18
1.6. Tibet'in Yerel Dini "Bon" ve Tibetlilerin Din Algısı.....	22

İKİNCİ BÖLÜM

TİBET BUDİZMİNDE HAC

2.1. Budizmde Haccın Kökeni ve Tarihçesi.....	27
2.2. Budist haccının Tibet Budizm'ine Entegrasyonu ve Tarihsel Gelişimi.....	29
2.3. Tibet Budizm'inde Hac Kavramı ve Haccın Amacı	33
2.4. Tibetlilerin Tibet'teki ve Tibet Dışındaki Kutsal Dini Coğrafyaya Bakışı.....	38
2.5. Tibet Budizminde Hac Çeşitleri.....	42
2.5.1. Dağlar.....	44
2.5.2. Göller	49
2.5.3. Mağaralar	51
2.5.4. Gizli topraklar	52
2.5.5. İnsan Yapımı Yerler ve Kutsal İnsanlara Hac Yolculuğu	52
2.6. Hac Ritüelinin Unsurları	56
2.6.1. Secde, Tavaf ve Mantralar	56
2.6.2. Tespih, Dua Çarkları ve Dua Bayrakları.....	62
2.6.3. Hac Ritüelinin Geleneksel Uygulamaları	66
2.6.4. Haccın Zamanı ve Yasakları	68
2.6.5. Hac Rehberleri	68
2.6.6. Hacıların Uğurlanması ve Karşılması	70
2.7. Hacca Hazır Bulunuşluluk, Çile ve Kurtuluş.....	71
2.8. Hac Ritüelinin Tibet Kimliğinin Korunmasına Etkileri.....	75
2.9. Tibet Budizmi'nde Birleştirici Bir Güç Olarak Dalai Lama.....	77
2.10. Çağdaş Bir Hac Etkinliği Olarak Kalacakhra	79
2.11. Başlangıcından Günümüze Hac Seyahatlerinde Dönüşüm.....	81
SONUÇ	84
KAYNAKÇA.....	85

KISALTMALAR**TDV :Türkiye Diyanet Vakfı****MÖ. :Milattan önce****MS. :Milattan sonra****ed. :Editör****çev. :Çeviri****ö. :Ölüm tarihi****Bkz. : Bakınız****sy. : Sayı****vb. : Ve benzeri**

ÖNSÖZ

Bu tez çalışması, uzun süredir ilgimi çeken Tibet kültürü, Budizm'in felsefesi ve hac geleneğinin insan yaşamındaki yeri üzerine yaptığım düşünsel yolculuğun bir ürünüdür. Özellikle Tibet'in kendine özgü tarihi ve coğrafyası, bu coğrafyanın Çin işgali sonrası süreçte nasıl bir direniş ve kimlik alanı haline geldiği, dini pratiklerin bu süreçteki rolü dikkatimi çekmiştir. Hac ibadetinin sadece ruhsal bir arınma değil, aynı zamanda kolektif bir hafıza, kültürel kimliğin korunması ve aktarılması için nasıl güçlü bir araç olabileceği sorusu, bu araştırmanın temel motivasyonunu oluşturmuştur.

Bu çalışmayı kaleme alırken, Tibet halkının inançlarına olan sarsılmaz bağlılıkları, zorlu koşullar altında dahi kimliklerini ve kültürlerini yaşatma mücadeleleri bana ilham vermiştir. Kailash Dağı'ndan "gizli topraklara" uzanan hac güzergahlarının, her bir metrekaresinde taşıdığı manevi ve sembolik anlamların derinliği, Tibet'in ruhunu anlamak adına vazgeçilmez bir pencere sunmaktadır. Bu tezin, Dinler Tarihi disiplininin ışığında, hac geleneğinin Tibet halkının etnik kimliğini nasıl koruduğunu ve gelecek nesillere aktardığını ortaya koyarak, alana mütevazı bir katkı sunmasını umuyorum.

Bu süreçte bilgi ve deneyimiyle bana yol gösteren, değerli fikirleriyle çalışmama yön veren kıymetli danışmanım Doç. Dr. Ahmet ARAS'a teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu ve Problemi

Bu araştırma, Tibet Budizmi'ndeki hac geleneğini mercek altına alarak, bu manevi uygulamanın sadece bireysel kurtuluş arayışının ötesinde, Tibet kimliğinin korunması ve nesilden nesile aktarılmasındaki merkezi ve vazgeçilmez rolünü Dinler Tarihi biliminin perspektifinden incelemektedir. Çalışma, Budizm'in Hindistan'dan Tibet'e uzanan tarihsel serüvenini ve Budist haccının Tibet'in yerel kültürü ile kadim Bon diniyle etkileşimi sonucunda nasıl özgün bir dönüşüm geçirdiğini değerlendirmektedir. Özellikle Kailash Dağı gibi kutsal addedilen mekanlar üzerinden, neredeyse her metrekaresi ayrı bir manevi anlatı ve Çin işgaline karşı direnişin sembolü haline gelmiş olan Tibet coğrafyasının, hac ritüelleri aracılığıyla nasıl bir kimlik alanı olarak yeniden anlamlandırıldığı bu araştırmanın temel odak noktasıdır.

Bu araştırmanın temel problemi, Tibet Budizmi'ndeki hac olgusunun, Tibetliler için sadece bir dini görev ya da bireysel manevi tecrübe olmaktan çıkarak, Çin işgali ve sürgün koşulları altında ulusal ve etnik kimliğin korunması, sürdürülmesi ve gelecek nesillere aktarılmasında nasıl merkezi bir işlev gördüğünü açıklığa kavuşturmadır. Özellikle, bu kutsal yolculukların, kültürel hafızanın nasıl canlı tutulduğu, ortak değerlerin nasıl pekiştirildiği ve siyasi baskılara karşı pasif bir direniş aracı olarak nasıl kullanıldığı soruları, araştırmanın çözümlemeyi hedeflediği ana sorunlardır.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın temel amacı, Tibet Budizmi'ndeki hac geleneğinin, bireysel ruhsal bir pratik olmanın ötesinde, Tibet halkının etnik kimliğini koruma ve gelecek nesillere aktarma sürecindeki kritik rolünü Dinler Tarihi disiplininin prensipleriyle ortaya koymaktır. Bu çerçevede, Budist haccının Tibet coğrafyası, kültürü ve yerel Bon inancı ile nasıl birleştiği, kutsal mekanların (özellikle Kailash Dağı gibi) nasıl direniş ve kimlik alanı olarak işlev gördüğü ve Çin işgali sonrası koşullarda bu geleneğin Tibet kimliğini muhafaza etmedeki fonksiyonu detaylı bir şekilde analiz edilmektedir.

Bu araştırma disiplinler arası bir bakış açısıyla dinler tarihi disiplini ile kültürel antropoloji ve sosyoloji perspektiflerini birleştirerek, hac gibi dini bir pratiğin sadece dini ritüellerinin nasıl icra edildiğini değil, aynı zamanda bu ritüellerin bir topluluğun kimlik inşasında ve sürdürülmesindeki dinamik etkileşimlerini de anlamamızı sağlar.

Özellikle Çin işgali ve sürgün koşulları altında, Tibet halkının etnik kimliğini ve kültürel sürekliliğini koruma mücadelesinde haccın oynadığı eşsiz rolü vurgulamaktadır. Bu çalışma, kutsal coğrafyanın ve ritüellerin, baskı altındaki bir halk için nasıl bir "direniş mekânı" ve "hafıza taşıyıcısı" haline geldiğini göstermektedir.

Tibet Budizmi ve hac üzerine yapılan çalışmalar genellikle manevi ya da coğrafi yönle odaklanırken, bu tez bahsedilen yönle değinmekle birlikte haccın Tibet kimliğiyle olan derin ve karmaşık ilişkisini akademik bir çerçevede ele alarak literatürdeki bu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Bu sayede hem Tibet çalışmaları hem de dinler tarihi alanına yeni bir bakış açısı sunulacaktır.

1.3. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Bu araştırma, Tibet Budizmi'ndeki hac geleneğini ve bu geleneğin Tibet kimliğinin korunması ve aktarılmasındaki rolünü Dinler Tarihi perspektifiyle incelemektedir. Kapsam olarak, Budizm'in Tibet'e girişi, haccın tarihsel gelişimi ve Tibet kültürü ile Bon diniyle etkileşimi ele alınmaktadır. Çalışma, dağlar, göller, mağaralar ve "gizli topraklar" gibi kutsal mekanlara yapılan hac ziyaretlerinin ritüel unsurlarını (tavaf, dua, tespih, dua çarkı, dua bayrakları) analiz ederek, Tibetlilerin kutsal coğrafya algısını ve bu ritüellerin direniş aracı olarak işlevini incelemektedir. Ayrıca, Çin işgali sonrası dönemde haccın etnik kimlik bilincinin sürdürülmesindeki ve gelecek nesillere aktarılmasındaki rolü, Kalachakra inisiyasyonu gibi çağdaş hac etkinlikleri üzerinden de değerlendirilmektedir.

Çalışmamız Tibet Budizmi'nde haccı, belirli bir bölgeye, döneme veya hacı grubuna odaklamak yerine, konuya kapsamlı ancak genel bir giriş sunma amacı gütmektedir. Bu yaklaşım, konunun genişliğini ve çok boyutluluğunu göstermeyi hedeflese de, doğal bir sınırlılık getirmektedir. Bu nedenle, çalışmanın sunduğu

bilgiler, konuya genel bir çerçeve çizmekle birlikte, daha spesifik ve derinlemesine araştırmalara yönelik bir temel teşkil etmeyi amaçlamaktadır.

1.4. Araştırmanın Yöntemi ve Araştırma Konusuyla İlgili Belli Başlı Kaynaklar

Nitel bir yaklaşımla yürütölen çalışmamızda temel yöntem olarak literatür taraması ve doküman analizi kullanılmıştır. Bu kapsamda, Tibet Budizmi, hac, Tibet tarihi, költürü, Bon dini ve Tibet kimliği üzerine yazılmış akademik kitaplar, makaleler, tezler, konferans bildirileri ve güvenilir çevrimiçi kaynaklar incelenmiştir

Ayrıca, Dinler Tarihi disiplininin fenomenolojik yaklaşımı benimsenerek, hac ritüellerinin ve kutsal mekanların Tibetliler için taşıdığı anlamlar, sembolik değerler ve költürel işlevler analiz edilmiştir. Bu yöntem, hac pratiklerinin sadece yüzeysel gözlemlerini değil, aynı zamanda bu pratiklerin bireysel ve kolektif bilinçteki yansımalarını da anlamaya olanak tanımaktadır.

Tibet Budizmi'nin temel kavramsal çerçevesini anlamlandırma sürecinde, Tibet dini ve költürü hakkındaki kavramsal açıklamalar açasından İbrahim Sümer'in Lotusun İçindeki İnci ve Françoise Pommaret'in Tibet Yaralı Uygarlık isimli çalışmaları rehber niteliği taşımıştır. Hac olgusunun antropolojik ve költürel boyutlarını, hac mekanlarıyla ilgili tarihi ve költürel arka planları, hacı deneyimlerini ve bu deneyimlerin inanç sistemindeki yerini ele alan kaynaklar arasında ise Katia Buffetrille ve Toni Huber'in kaynakçada belirtilen eserleri öne çıkarak kıymetli bilgiler sunmuştur.

1.BÖLÜM

BUDİZM, TİBET VE TİBET BUDİZMİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1.1. Buda'nın Hayatı ve Budizmin Yayılışı

Budizm, M.Ö. 6. Yüzyılda Hindistan'da yaşamış olan Siddharta Gautama Sakyamuni'nin öğretilerine bağlı olarak ortaya çıkan inanç sistemidir. Günümüzde dünyanın pek çok yerinde müntesibi bulunan ve en hızlı yayılan dinlerden biri olan Budizm, mensuplarınca Buddha-dharma (Buddha'nın şeriatı), Buddha-vacana (Buddha'nın sözleri), Buddha-sasana (Buddha'nın öğretileri) olarak bilinir.¹ Hint geleneğinde “kutsal adam” veya “tanrısal adam” şekline dönüştürülen Buda, Pali dilinde ve Sanskritçede “aydınlanmış” veya “uyanmış” anlamlarına gelir.² Budizm ortaya çıktığında brahman şekilciliği ve kast sistemine isyan edip kökten reddetmiş, kesin sonuca ulaşamayacak konular hakkında beyhude meşgul olmak yerine tüm canlılara sevgi ve şefkati önceliklemiş, kast sisteminin zıddı olarak tüm insanları eşit görme, duyguları kontrol altına alma ve ahlaken arınma ilkelerine odaklanmıştır. Budizm'i sahip olduğu özellikleri yönüyle mezhep, tarikat ya da felsefi teolojik bir hareket olarak görenler vardır ancak kurucusu, inanç esasları, kutsal metinleri, cemaati, mabetleri olan bir sistem daha çok din olarak nitelendirilmeye uygundur.³

Sanskritçede ve Pali dilinde “uyanmış” anlamına gelen Buda, tarihi öneme sahip olan bir şahsiyettir.⁴ Buda kelimesi, Budist dininin kurucusuna verilen lakap olmasının yanında, nirvana olarak tanımlanan, insanı derinlemesine ve daimî olarak dönüştüren deneyim sonucunda bir daha hiçbir surette doğum ve ölüm döngüsüne girmeyecek kişileri tanımlamak için de kullanılır.⁵ Budanın asıl adı Siddhartha Gotama'dır. Buda aslen Sakya kabilesine mensuptur, bu sebeple Buda'ya “Sakya

¹ Ali İhsan Yitik, *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 307.

² Ananda Coomaraswamy, *Budizm ve Hinduizm* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000), 82.

³ Günay Tümer, “Budizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1992), 6/352.

⁴ Mircea Eliade - Loan P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, çev. Ali İhsan Erbaş (İstanbul: İnsan Yayınları, 2021), 56.

⁵ “Tibet”, *Encyclopedia Of Buddhism*, ed. Robert E. Buswell (New York: Thomson/ Gale, 2004), 71.

kabilesinin çilecisi” anlamında Sakyamuni de denmiştir.⁶ Buda’nın hayat hikayesine dair anlatıya Tipitaka adlı metinlerden ulaşılmaktadır. Tipitaka Buda hakkında veriye ulaşılabilecek bilinen en eski kaynaktır. Siddhartha, Sakya kralı Şuddhodana ve kraliçe Mahamaya’nın oğludur. Bu soy bağıyla Buda Hindistan’ın mevcut kastlarından askeri ve idari sınıfı içeren Kshatria kastına dahil olmuş bulunuyordu.⁷ Aile günümüz Hindistan Nepal sınırında, Himalayaların eteklerindeki Kapilavustu şehrinde yaşıyordu. Kral Asoka Buda’nın doğum yeri olarak işaretlenen Lumbini’ye M.Ö. 248’de doğumunu anan bir yazıt yerleştirdi. Böylelikle Budanın doğum yeri Asoka zamanında Lumbini olarak tanımlanmış oldu. Bu işaretlemeyle Lumbini Hint alt kıtasındaki dört önemli hac merkezinden biri olarak görülmeye başlanmıştır.⁸

Sakya krallığı prensi Siddhartha 29 yaşına kadar saray hayatının getirdiği rahatlık ve konforla yaşamıştır. Ancak dünya hayatının yadsınamaz gerçekleri olan ihtiyarlık, hastalık, ölüm konularındaki kaygıları onu derin bir arayışa sürüklemiş ve sarayı terk edip hakikatin peşine düşmesine sebep olmuştur.⁹ Hakikate ulaşmak için çile yolunu seçer ve beş öğrencisiyle beraber ağır bir nefis köreltme rejimine başlar. Fakat bu şekilde bir çile hayatının faydasız olduğu kanaatine ulaşıp kendisine ikram edilen pilavın tamamını bitirir. Bunu bir zayıflık işareti sayan öğrencileri tarafından terkedilen Sakyamuni, bir incir ağacı altına oturur ve aydınlanıncaya kadar buradan kalkmamaya karar verir. Bu esnada Mara’nın saldırısına uğrar, gün doğarken Mara’yı yener ve dört hakikati idrak etmiş Buda olur.¹⁰ Buda lakabıyla anılmaya başladıktan sonra ömrünü edindiği hakikatleri Ganj havzasındaki insanlara anlatmaya adar. Buda her sınıftan insana ulaşmaya çalıştığı vaazlarına kırk beş yıl devam eder ve seksenli yaşlara geldiğinde hayata veda eder.¹¹

Buda vefat ettiğinde, cenaze merasimi geleneksel uygulamalara uygun bir şekilde yapıldı. Yakılan cenazesinden arta kalan kalıntılar kral ve yetkili kişilere pay

⁶ Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü* (Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005), 117.

⁷ *Dhammapada*, çev. Korhan Kaya (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), xxiv.

⁸ “Tibet”, 83.

⁹ Eliade - Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, 82.

¹⁰ Coomaraswamy, *Budizm ve Hinduizm*, 85-86.

¹¹ Eliade - Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, 83.

edildi bir kısmı ise stupalara dağıtıldı. Bu dağıtımdan kısa bir süre sonra stupaların Budizm içinde önemli bir yer kazanmasıyla budanın kalıntıları tekrar bölünüp birçok stupaya dağıtılmıştır. Budanın kullandığı kişisel sayılabilecek eşyalar da kalıntı olarak kutsanmak suretiyle stupalara yerleştirildi.¹²

Tarihi Buda, bir samyaksambuddha idi yani kendisi dışında birinden bir talimat, vahiy diyebileceğimiz bir tür ilham almadan şahsi gayretiyle nirvanaya ulaşmıştır. Tamamen aydınlanan Buda başkalarına Dharma'yı vaaz edebilmişti. Budist öğretilerde pratyekabuddha adında bir başka buda türü daha vardır. Bu buda türü de kendi çabalarıyla nirvanaya ulaşır ancak diğer insanlara kurtuluş yolunu gösteremez.¹³

Buda'nın şahsiyetinden bahsederken yalnızca tarihi Buda'dan bahsetmiş olmayız. Özellikle Mahayana Budizm'inde birçok Buda ve Bodhisatva tanrı haline gelmiştir. Goutama Buda'nın bu uzun silsile içerisinde yirmi beşinci Buda olduğu düşünülmektedir. Geçmişten günümüze dünyada tecelli etmiş her budanın bir ruhani Buda'sı (dhayani budda) ve bir Dhyani Bodhisatvası bulunmaktadır. Goutama Buda'nın ruhani Buda'sı Buda Amitaba'dır¹⁴, özellikle Çin ve Japonya'da tanınır. Dhyani bodhisatvası ise Avalokiteşvara¹⁵ ismiyle tanınır.¹⁶

Budha öğretilerinin yayılması için yaşarken kurduğu sangha isimli teşkilatın keşişlerine "Şimdi her biriniz ayrı ayrı yerlere gidiniz. Dünya için, ilahlar ve insanların mutluluğu için gidiniz. Mükemmelliği ve gerçek kutsallığı yayınız." sözleriyle onlara görevlerini tevdi etmiştir. Budanın öğretileri ölümünden sonra da keşişleri aracılığıyla yayılmaya devam etmiştir.¹⁷

¹² "Tibet", 86.

¹³ "Tibet", 87.

¹⁴ Amitaba: Sanskritçede "sonsuz ışık" ve "ölçüsüz görkem" anlamlarına gelir. Sınırsız yaşamı simgeleyen ve merhametin cisimleşmiş hali olan bu Buda, Dhyani Buda'ların dördüncüsüdür. Çin ve Japonya'da bilinen Arı Ülke mezhebine göre Amitabha, yüce gerçeklik ve insanlar arasında bir aracıdır. Amitabha'nın adını inançla zikrederek, Amitabha'nın cenneti Sukhavati'de yeniden doğacaklarına inanırlar.

¹⁵ Avalokiteşvara: "Aşağıya bakan efendi" anlamına gelen Avalokiteşvara Mahayana budizminin en önemli boddhisatvalarından biridir. Merhamet ve bilgeliğin cisimleşmiş halidir. Aşağıya bakan efendi olarak anılması, dünyada acı çekenleri merhametle izlemesinden dolayıdır. Avalokiteşvara Tibet'in koruyucu tanrısı kabul edilir ve tüm Dalai Lamalar onun bir tür dışavurumu olarak değerlendirilir.

¹⁶ Annamarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş* (Kırkambar, 1999), 132.

¹⁷ Nasuh Günay, "Tarihi Süreç Açısından Budizm ve Öğretisi" 1 (1999), 173-194.

Buda, dini bir mesajı özümseyerek keşfeden, aktaran ve kendine özgü bir dini topluluk kurmayı başaran karizmatik bir liderdi. Kurduğu topluluğun birçok üyesi tıpkı Buda gibi gezgin münzevilerden oluşuyordu. Topluluğun diğer üyeleri ise Buda'nın öğretilerinden kendileri için önemli olan kısımları takip ederek gezgin münzevilerin ihtiyaçlarını karşılayan laik kesimdi. Buda'nın ölümünden sonraki birkaç yüzyıl boyunca, hayat hikayesi saygıyla anıldı, öğretileri korunarak geliştirildi ve kurduğu topluluk oldukça önemli bir dini güç konumuna yükseldi. Budizm kuzey Hindistan'ın büyük bir bölümünde yayıldı.¹⁸

Günümüzde Budizm içine doğduğu Hint havzasının sınırlarını aşmış dünyanın dört bir yanında taraftarlar bulmuştur. Sadece Amerika'da beş milyondan fazla Budist'in varlığından bahsedilmektedir. Ancak Budizm'in karşılaştığı her yeni kültür, yeni bir Budist mezhebinin ortaya çıkmasına da sebep olmuştur. Budizm yerel kültürlerle uyumlanma konusunda oldukça başarılı bir dindir, bu yönü yayılmasını kolaylaştırmaktadır ancak içinde barındırdığı farklı dini düşünce ve uygulamalar budizmi ilk formundan uzaklaştıran etmenler olmuştur.¹⁹

Maurya Kralı Aşoka'nın, Budizmi krallığının resmi dini ilan etmesiyle Budizm ganj havzasıyla sınırlı yerel bir din olma görüntüsünden kurtulup tüm Hindistanın dini haline gelmiştir. Asoka Budizm içerisindeki fikir ayrılıklarını gidererek tüm grupları aynı çatı altında birleştirebilmek için Pataliputra Budist konsilinin toplanmasına öncülük etmiştir. M.Ö. 240 yılında toplanan konsil Budizm tarihi için bir dönüm noktasıdır. Bölünmeleri engellemek amacıyla toplanan konsilde fikir ayrılıkları daha da derinleşmiş, konsil sonunda yeni gruplar oluşmuş olsa da bu konsil budizmin günümüze kadar gelmesini sağlayan kararların alındığı konsildir. Konsilin Budizm için dönüm noktası olmasında, Budanın öğretilerinin ülke dışında yayılması için temsilciler görevlendirilmesi ve Budanın bakiyelerinin bulunduğu stupalar inşa edilmesinin kararlaştırılması etkilidir. Bu kararlar kısa bir süre içinde Asoka liderliğinde faaliyete geçirilmiştir. Alınan bu kararlar budizmin varlığını korumuştur

¹⁸Frank Reynolds, "Buddhism", *Britannica Encyclopedia Of World Religions* (Chicago: Encyclopaedia Britannica, 2006), 154.

¹⁹ Yitik, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 314.

çünkü Kral Asoka'dan sonra Budizm Hindistan'da yasaklı hale gelmiş ve taraftarları sürgün edilmiştir.²⁰

1.2. Budizmin Tibet'e Girişi

Budizm Tibet'e 7.yüzyılda Hindistan ve Çin üzerinden gelmiştir.²¹ Budizm Tibet'e girmeden önce tüm Tibetliler arasında yaygın olan inanç Bon diniydi. Budizm'in Tibet'e girmesiyle yerli bir inanç olan Bon dininin Budizm'le harmanlanması sonucunda yeni bir oluşum meydana geldi. Tibet ve Himalayalar bölgesine özgü bu yeni Budizm türünü tanımlamak için batılılar Lamaizm terimini kullandılar.²² Oysa Tibet halkı Lamaizm terimini Budizm'in yaşandığı diğer ülkelerden farklı bir Budizm izlenimi yarattığı için reddederler. Tibetlilerin Lama²³ teriminin Bon dinini çağrıştırdığını ve Lamalık müessesesinin Tibet dininin yalnızca bir yönünü yansıttığını düşünmeleri, bu adlandırmayı reddetmelerinin bir diğer sebebidir. Bu yeni milli Budizm, büyü ve sihir yöntemleriyle harmanlanmış ve kutsal metinlerin Tibetçe tercümesi olan Kanjur ve Tanjur²⁴ aracılığıyla Tibet'te yayılmaya başlamıştır.²⁵ Tibet Budizmi'nin oluşumunda dört temel düşünce akımı etkili olmuştur. İlki Padmasambhava'nın getirdiği vajrajanik sistem, ikincisi günümüze kadar Tibet Budizmi anlayışının merkezinde yer alan tantrik etkili Mahayana sistemi, üçüncüsü

²⁰ Hüsamettin Karataş, *Nichiren Budizmi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 12-13.

²¹ Françoise Pommaret, *Tibet Yaralı Uygarlık*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 30; Korhan Kaya, *Buddhizm Sözlüğü* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017), 192.

²² Kaya, *Buddhizm Sözlüğü*, 117.

²³ Lama: Sanskritçedeki Guru kelimesinin Tibet dilindeki karşılığıdır. Öğretmen ya da ruhani lider anlamlarını taşır. Zamanla ruhani lider anlamında kullanımı ağır basmıştır. Ruhsal ve dini yönden ilerleme kat etmek bu unvana sahip olmasının ilk koşulu olarak görülür. Lamalar arasında gözetilen bir hiyerarşi vardır. Buna göre; bir keşiş yalnızca bir keşişe Gelong adını alır. Bazı lamalarsa Tulku'dur ve Rimpoçe olarak isimlendirilirler. Lamalar hiyerarşisinin zirvesinde Dalay Lama bulunur.

²⁴ Kanjur ve Tanjur: Tibet Budist külliyyatına verilen isimdir. Tibet Budizm'inin ürünü olarak kabul edilir ve Tibet'teki Budizm çalışmalarının belkemiğini oluşturur. Tibetli alim Bu-Ston tarafından derlenmiş olan Kanjur ve Tanjur, Vinaya ve Sutralardan metinler, kısmen de Tantralardan çeviri ve yorumlar içerir. Eserlerin çoğunun sanskritçe asıllarının kayıp olması, Tibet nüshalarını paha biçilemez bir değere yükseltmiştir. Bu derleme çalışmaların ilki olan Kanjur'da manastır disiplini vaaz eden Vinaya metinleri, Bodhisattvaların nitelikleri gibi konular işlenmektedir. 13.yüzyılda tamamlanmıştır ve 108 ciltten oluşur. Sutralardan ve Tantralardan çeviri ve yorumlar içeren 225 ciltlik Tanjur ise 14. yüzyılda tamamlanmıştır. Sanskrit felsefesinin Tibetçe terimlerle ifade edilmesi çabası, bir yerde Budizmin ulusallaşmasını da sağlayacaktır.

²⁵ İbrahim Sümer, "Tibet Budizm'inde Din Anlayışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları (Sempozyum)*, (2000), 327.

Tibet Budizmi'ne etkileri olan ancak büyü uygulamalarına ağırlık vermedikleri için Tibet'te tutunamayan Sarvastivadinlerin sistemi, dördüncüsü ise Tibet tarihinde önemsiz görülebilecek olan Çinli keşişlerin etkisidir.²⁶

Budizm Tibet platosunda yayılmaya başladığında tahtta Tibet tarihinin en önemli yöneticilerinden Srongtsen Gampo vardı.²⁷ İmparatorun Tibet'in kapılarını Budizm'e açması onun Tibet budizminin kurucusu olarak anılmasına neden oldu.²⁸ Genç hükümdar babasının zehirlenerek öldürülmesiyle ortaya çıkan isyanı hızla bastırdı.²⁹ Öyle ki bu genç hükümdar icraatlarıyla babasından daha başarılı görülecek ve Tibet İmparatorluğu ihtişamlı yıllarını onun zamanında yaşayacaktı.³⁰ İç karışıklıklarla dolu bir imparatorluk devraldığına hakimiyetini sağlamlaştırmak adına sert askeri tedbirler almanın yanında, Çinli ve Nepalli iki prensesle evlenmek suretiyle ılımlı tedbirlere de yönelmişti. Bu iki prensesin Tibet'e gelişi Tibet'te Budizm'in yayılmasına katkı sağlamıştır. Çinli prenses beraberinde Budist rahipler ve Budizm'in yayılmasına katkı sağlayacak el yazması eserler getirmiştir. Nepalli prenses aydınlanmayı erdemli eylemler ve teslimiyete bağlayan Hint Budizm'ini yayarken, Çinli prenses fiziksel ve zihinsel etkinliğin aydınlanmaya engel sayıldığı Çin Budizm'ini yaymaya çalışıyordu. İmparator Srongtsen Gampo'nun Çinli eşi Wen-Ch'eng için bugün hala Tibet'in kutsal başkenti olarak görülen Lhasa³¹ şehrini kurdurttu. Eşleri adına tapınaklar yaptıran imparator, yine onlar için Budizm'in kutsal kitaplarını Tibetçeye çevirtti. İlerleyen zamanlarda bu kral, Bodhisatva Avalokiteşvaranın enkarnasyonu; iki eşi de, Avalokiteşvara'nın eşi (Tara) olarak kutsanıp azizler arasına alınmıştır. Çocuk sahibi olmamaları, onlara ilahi bir tabiat atfedilmesine katkı sağlamıştır.³²

²⁶ İbrahim Sümer, *Lotus'un İçindeki İnci* (İstanbul: Karakutu, 2002), 74.

²⁷ Kağan Ertan, "Tarihi Süreçte Tibet'te Budizm'in Yayılışı ve Asya Tarihindeki Önemi", *Genç Kalemler*, (ts.), 57.

²⁸ *Dhammapada*, xii.

²⁹ Christopher I. Beckwith, *Tibet İmparatorluğu Tarihi*, çev. Ali Fahri Doğan (İstanbul: Selenge Yayınları, 2020), 35.

³⁰ Helmut Hofmann, *Tibet a Handbook* (Bloomington: Indiana University Press, 1975), 41.

³¹ Lhasa, "Tanrıların şehri" anlamında kullanılır.

³² Sümer, *Lotus'un İçindeki İnci*, 75.

Bon dininde kralın otoritesi tanrıya dayandırılıyor ve krala tanrı-kral kimliği veriyordu.³³ ancak tecrübe zaman zaman bunun aksini ispatlıyordu. Şöyle ki Tibet'te din adamları devlet işlerinde kontrolü ele geçirmiş durumdaydı. Din adamlarının devletteki nüfuzundan rahatsız olan Tibet'in efsanevi bir lideri bu baskıdan kurtulmak için attığı bir adım sonucunda akrabaları tarafından canından edilmişti. Bu elim sonuç bundan sonraki hükümdar ve kabile reislerini mabetlere sadık kalma konusunda ikna etmişti. Kabileler arası anlaşmazlıklar da din adamlarının nüfuzunu genişletmiş, aristokrat sınıfıyla din adamlarını yakın iş birliği içine çekmiştir. İmparator tüm gücüne rağmen din adamları ve aristokrasinin sultanı altında her an tahttan indirilme ihtimaliyle yaşıyordu. Budizm'in kabulü ve Tibet coğrafyasında yayılması imparatorun elinin güçlenmesine dolayısıyla din adamları ve aristokrasinin baskısının zayıflamasına neden olacaktı. Bu nedenle aristokratlar ortaya çıkan bir çiçek salgınını bahane ederek ülkeye kabul edilen Budist rahipleri bu uğursuzluğun sebebi sayarak kovulmalarını isteyeceklerdi.³⁴

Budizm'in Tibet'teki varlığını kuvvetlendirdiği ve siyasi olarak da güçlendiği 755-759 yılları arasında Tibet'te imparator Trisong Detsen hüküm sürüyordu. Çinli annesinin etkisiyle Budist olan imparator bir dönem Bonpolardan³⁵ çekindiği için dinini gizlemiş ve tarafsız kalmıştır. Bir tarafta Bönpo ve soylular, diğer tarafta Budistler ve imparatorluk hanedanı olmak üzere uzun süren bir çatışma dönemine girilmiş oldu. İmparator fetihler, Hindistan-Çin'den getirttiği Budist metinler ve din adamlarıyla hem dini hem de siyasi otoriteyi elinde toplamayı başarır ve Budizm'i yayma çalışmaları için zemin hazırlanmış olur. Öncelikle Santirakşita'yı³⁶ davet eder ancak bu bilgin halkın yoğun muhalefetiyle karşılaşır. Budist anlatıya göre din adamı vaaza başladığında gök gürler, şimşekler çakar, nehirler taşarmış. Tüm bu felaketlerin halkı galeyana getirmesiyle başka bir keşiş arayışına giren imparator Trisong Detsen, yine Santirakşita'nın tavsiyesiyle tantracı Patmasambhava'yı davet eder. Budizm'in aslında olmayan büyü, sihir, muska gibi ögelere hâkim olan Patmasambhava,

³³ Aliya Şarafullina, *Budizm'de ve Tibet Budizminde İnanç Esasları* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 44.

³⁴ Ertan, "Tarihi Süreçte Tibet'te Budizm'in Yayılışı ve Asya Tarihindeki Önemi", 58.

³⁵ Bonpo, Bon din adamlarına verilen isimdir.

³⁶ Santirakşita: Tanınmış Hintli Budist bilgin.

dualarıyla kötü ruhları ve cinleri uzaklaştırabiliyordu.³⁷ Patmasamhava'nın bolca büyü, sihir, mucize, keramet ögesi barındıran bu Budizm yorumu Tibet halkının yerel inanışlarıyla yakınlık gösterdiğinden halkın Budizm'in bu şeklini benimsemesi kolaylaşmış oldu.³⁸ Tibet Budizminin budizme en önemli katkılarından biri, Hint Budizmine ait orijinalleri kaybolmuş olan Sanskritçe dini metinlerin “Tercümanlar Evi” kurumunun faaliyetleri sayesinde günümüze kadar korunmuş olmasıdır.³⁹

Tibet'in Budizm'i Çin ve Hindistan üzerinden alması beraberinde bu iki farklı yorum arasında bir mücadele ortamı doğmasına neden oldu. Budizm'in Çin yorumu olan Chan'a⁴⁰ göre Uyanış'ın önündeki engel fiziksel ve zihinsel hareketlerdi. Bu yönüyle Chan daha edilgen bir akımdı. Hint Madhyamaka'sı ise “Orta Yol”u benimseyerek Uyanış'ı erdemli eylemlerle birlikte devamlı ibadete bağlıyordu.⁴¹ Hükümdar kendinden yeterince emin olduğunda, Budist din adamları ve Bönpo'lar arasında bir münazara düzenledi. Her iki dinin temsilcileri birbirlerine denk isimlerle karşı karşıya gelmişlerdir. Padmasambhava'nın karşısına Bönpo Bilgini Thang-nag bon-po çıkmıştır. Münazaranın sonunda hükümdar Budist argümanlarını ikna edici bulduğunu ve Bönponun yenildiğini kamuoyuna açıklamıştır. Yenilen taraf olan Bönpo'lar sapkın ilan edilerek sürgün edilmiştir.⁴² (793-794) Bir kısmı ise kendilerini gizleyerek yaşamaya devam ettiler. Tibet Budizm'i bu hadiseyle birlikte üzerindeki Chan etkisinden giderek arınmıştır.⁴³ Tibet krallarının manevi düşüncelerle hareket ettiğini söyleyen kaynaklar olsa da sert siyasi saikler de göz önünde bulundurulmuş oldukları düşünülmektedir. Askeri ve siyasi açıdan Çin, Tibet'in başlıca rakibiydi ve Çin'in Tibet sarayındaki nüfuzu, güçlü Budist hiyerarşisinin kontrolünü ele geçirmesi durumunda gereksiz yere artacaktı.⁴⁴

³⁷ Ertan, “Tarihi Süreçte Tibet'te Budizm'in Yayılışı ve Asya Tarihindeki Önemi”, 57-58.

³⁸ Edward Conze, *Kısa Budizm Tarihi*, çev. Ömer Cemal Güngören (Ankara: Yol Yayınları, 2005), 144.

³⁹ Sümer, *Lotus'un İçindeki İnci*, 16.

⁴⁰ Daha sonra Japonya'da Zen olarak görünmüştür.

⁴¹ Pommaret, *Tibet Yaralı Uygarlık*, 30.

⁴² Hofmann, *Tibet a Handbook*, 104.

⁴³ Conze, *Kısa Budizm Tarihi*, 146.

⁴⁴ Michael L. Walter - Françoise Pommaret, “Tibetan Religions: A General Overview”, *The Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, 1987, 13/9184.

Genel olarak Budizm Tibet'teki varlığını üç önemli kralın himayesinde sürdürmüştür. Bunlardan ilki budizmin yayılmaya başladığı Srongtsen Gampo dönemi, ikincisi Budizm'in sağlam temellerinin atıldığı ve geliştiği Trisong Detsen dönemi ve son olarak budizmin altın devrini yaşadığı Trisong Detsen'in de torunu olan Ralpachen dönemidir. Dindar krallar dönemi olarak adlandırılan bu dönemlerde Budizm Tibet'te kurumsallaşma adımları atmıştır. Din adamlarının da içinde yaşayabileceği manastırlar inşa edilmiş, Sanskritçe gibi dillerden tercüme yapılmış, pagan unsurların olabildiğince temizlenmesiyle Tibet budizmine ait kutsal kitap literatürü oluşturulmaya başlanmıştır. Bu dönemin önemli özelliklerinden biri de keşiflere tanınan imtiyazlarla din adamlarına idari otorite yolunun açılmış olmasıdır. Din adamlarının idari otoriteyle yakın teması, zaman içerisinde Tibet'te Katolik kilisesi benzeri bir dini- dünyevi teşkilatlanmayı beraberinde getirmiştir.⁴⁵

1.3. Tibet Budizm'inde İnanç Esasları

Budist öğretisi esas olarak kişinin kendi zihnini disiplin altına almasının gerekliliğini vurgular. Zihin tüm faaliyetlerin öncüsü kabul edildiğinden, kişinin zihni erdemliyse tüm sözel ve fiziksel eylemleri de erdemli olur ve bu huzur hali başkaları için de mutluluk ve aydınlanma kaynağına dönüşür. Buda Dhammapada'da⁴⁶ bu durumu şöyle izah etmiştir: "Zihin tüm fenomenlerin öncüsüdür. Onlar zihin tarafından yapılmıştır ve zihin baştır. Eğer kişi saf bir zihinle konuşur veya hareket ederse, O zaman mutluluk asla ayrılmayan bir gölge gibi onu takip eder."⁴⁷

Budizm'in temel esasları Triratna'da⁴⁸ toplanmıştır. Bunlar Buda, Dharma ve Sangha'dır. Dharma, Budanın bulduğu ve insanlara aktardığı bir akidedir. Ve bu akidede insanlara onları kurtuluşa ulaştıracak hakikatler bildirilir. Budizm'de Dharma doktrini İslam'da Kur'an'ın, Hristiyanlıkta İsa'nın tuttuğu yer gibi kilit bir

⁴⁵ Sümer, *Lotus'un İçindeki İnci*, 77.

⁴⁶ Dhammapada, Theravada Budizminin kutsal metinleri olan Pali Tipitaka'daki en iyi bilinen ve en çok saygı duyulan metindir.

⁴⁷ Tulku Thondup Rinpoche, *Buddhist Civilization in Tibet* (London: Routledge & Kegan Paul Press, 1987), 2-3.

⁴⁸ Üç mücevher anlamına gelir. Budist Sangha teşkilatına mensup olanlar art arda üç cümle zikrederler. Bunlar "Buddham şaranam gaççami, dhammam şaranam gaççami, sangham şaranam gaççami" şeklindedir. Triratna adı verilen bu sözler "Budaya sığınırım, Dharma'ya sığınırım, Sangha'ya sığınırım" anlamı taşır.

konumdadır. Sangha ise rahip ve rahibelere özel bir cemaat oluşumudur. Doktrin; “Budaya sığınırım, Dharma’ya sığınırım, Sangha’ya sığınırım” şeklinde formülize edilmiştir.⁴⁹ Budizme girmenin yolu “üç mücevheri” kabul etmektir. Kişi üç mücevheri kabul ederek Budizm’e girmesiyle, Buda’yı aydınlanma yolunda rehber öğretmeni, Dharma’yı izlenecek yol ve Sangha’yı ise yolculuk boyunca kendisine eşlik edecek yoldaşlar olarak kabul etmiş olur.⁵⁰ Budist rahiplerin en önemli ayini, günah itiraf ayinidir ve 15 günde bir kez yapılır. Katılım sağlayan din adamları itiraf maddelerinin bir pir tarafından okunmasıyla günahlarını itiraf ederler.⁵¹

Kararlılık ve bağlılıkla kendini eğitime adanmak Budizm’e girişin temel koşullarından sayılmaktadır. Bunun dışında laik adanmışlar için iki kategori üzerinden değerlendirme yapılır. Birincisi “beş kural”dır. (1) Hayatı mahvetmekten kaçınmak (2) Verilmeyeni almaktan kaçınmak (3) Cinsel istismardan kaçınmak (4) Yalandan kaçınmak (5) Sarhoşluk ve dikkatsizliğe sebep olacak şeylerden kaçınmaktır. İkinci kategori, Kral Srong-tsen Garn-po'nun (MS 617-698) Tibet'te ülkenin ortak yasası olarak ilan ettiği “On Erdemli Eylem”dir. İlan edildiği günden bu yana Tibet medeniyetinin etik rehberi olarak kabul edilmiştir: Bedenin üç erdemli eylemi: (1) Öldürmekten kaçınmak (2) Çalmaktan kaçınmak (3) Cinsel istismardan kaçınmak. Dört erdemli konuşma eylemi: (1) Yalan söylemekten kaçınmak (2) İftiradan kaçınmak (3) Sert sözlerden kaçınmak (4) Anlamsız konuşmalardan kaçınmak. Zihnin üç erdemli eylemi: (1) Açgözlülüğten kaçınmak (2) Kötü niyetten kaçınmak (3) Yanlış görüşten kaçınmaktır. Fıtratlarına ve yeteneklerine uygun yollardan hedefe ulaşmaya çalışan budistler mevcut yolları denemeye devam etmektedirler. Budist öğretileri üç büyük geleneğe dönüşmüştür: Hinayana, Mahayana ve Vajrayana veya Tantra. Tibetliler Mahayana yolunun takipçileridir ve Tibetli her geleneksel Budist Vajrayana eğitimi almıştır. Bunun yanında Tibetliler birçok yönden Budizm’in temelini oluşturduğunu düşündükleri Hinayana’nın öğretilerini de inceler ve uygularlar. Yetenekli bir kişinin üç Yana’dan da aynı anda eğitim alabileceğini düşünürler. Örneğin Hinayana öğretilerine uygun bir bekar hayatı yaşayarak kendini fiziksel olarak eğitir. İnsanlara

⁴⁹ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 125-126.

⁵⁰ Rinpoche, *Buddhist Civilization in Tibet*, 2-3.

⁵¹ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 125-126.

doğrudan hizmet etmek suretiyle Mahayananın şefkat öğretisiyle kendini zihnen eğitir. En içsel eğitiminde ise kavramlardan özgürleşmiş bir bilgelik seviyesinde yaşama yoluyla ezoterik Vajrayana öğretilerinden faydalanabilir.⁵²

1.4. Tibet Budizminde Mezhepler

Budizm Tibet'e gelmeden önce üç ana kola ayrılmıştır. Bunlar Budanın orta derece sayılabilecek bir anlayış ve ahlaki kapasiteye sahip insanlar için şekillendirdiği Hinayana doktrini, anlayış ve ahlaki kapasite anlamında üstün görülen insanlara uygun olan Mahayana doktrini ve yine üstün kapasiteli insanlara hitap eden ancak olağanüstü yöntemler içeren Vajrayana doktrindir. Hinayana ve Mahayana yolları kurtuluşa ulaşmak için yavaş ve kademeli ilerleme yöntemleri benimserken, vajrayana mistik öğretiler vasıtasıyla hızla yol katetmeyi öncelmiştir. Modern araştırmacıların tantrizm olarak tanımladıkları Vajrayana okulunda inananın ruhani bir yol göstericinin sıkı denetimi altında batini bir yolu takip etmesi beklenmektedir. Mensupları tantra öğretisinin Buda tarafından öğretilmiş olmasına rağmen üst düzey bir felsefi kavrayış gerektirmesinden dolayı yaygın bir uygulama alanı bulamadığına inanırlar. Mahayana budizminin yerli inançları olarak tantrizme dahil edilen tabiata tapınma kültlerinin Hinduizm'le harmanlanmasıyla ortaya çıkan bu Budizm türü 8.yüzyılda Padmasambhava tarafından Tibet'e getirilmiştir. Tantrik kutsal metinler daha sonraki dönemlere ait olmasına rağmen Vinaya, Sutta/Sutra ve Abhidhamma'ya dördüncü bir bölüm olarak eklenmiştir. 3-8. Yüzyıllar arasında bir gurunun çırağına sözlü olarak aktardığı tantrik öğretiler, 8 ve 9. yüzyıllarda Nyingmapa lamaları tarafından yazıya aktarılarak yorumlanmıştır. Tantrik öğretinin tibete ikinci girişinde ise Kagyupa, Sakyapa ve Gelukpa lamaları etkili olmuştur. Tanrılar ve şeytanlarla dolu bir ontolojik varlık sahası belirleyen tantrik metinler, bu metafizik güçlerin insanın faydasına olacak şekilde manipüle edilebilmenin ipuçlarını vermektedir. Tibetliler tantrik ritüelleri geçmiş şamanik altyapılarıyla destekleyip bir tür büyüsel güç kazanımını hedefleyerek Hinayana ve Mahayana haricinde meditasyon, mantra ve yoga araçları ile üçüncü bir

⁵² Rinpoche, *Buddhist Civilization in Tibet*, 2-3.

kurtuluş yolu vaat eden Budist Tantra okulunun özel bir versiyonunun Tibet'te gelişmesini sağlamışlardır. “Guru”nun yerini “lama”nın aldığı tantrik öğreti ayinlerinde mezhep üyeleri, guru haricinde, bir tanrıyı gözlerinde canlandırarak onunla özdeşleşmeye çalışırlar. Tantrik budizmde Buda gittikçe dünya üstü bir varlığa dönüşmüş, eski hint tanrıları tibet panteonuna dahil edilmiştir. Tantraların tibetin manevi gelişimindeki katkısı lamaların bağlı bulunduğu yollara göre farklılıklar göstermektedir. Örneğin Gelukpa mezhebine bağlı lamalar sutralar ve skolastik öğretiler üzerinde 20 yıl çalıştıktan sonra tantralara başlayabilirler. Buna karşın Nyingmapa mezhebine bağlı lamalar kısa bir süre diğer kutsal öğretilere vakit ayırarak hemen tantraları talim etmeye başlarlar.⁵³ Bu mezhepler içerisinde en yüksek yoga tantra uygulamasını yapmakla yükümlü olanlar bulunmaktadır. Bunlar vücut içindeki enerji kanallarını tahayyül ederek kanallar içerisinde akmakta olan enerji kanallarını hissetmeye odaklandıkları meditatif eylemlerde bulunurlar.⁵⁴ Bu tantrik uygulamalar yoluyla hayal güçlerini eğiterek hali hazırda sahip oldukları “Buda doğası”na daha hızlı ulaşmayı hedeflerler.⁵⁵

Tantrik uygulama, hepimizin sahip olduğu güçlü bir araç olan hayal gücünü harekete geçirir. Bu nedenle, bir hedefe ulaşmayı tekrar tekrar hayal etmek, hedefe daha hızlı ulaşmak için etkili bir yöntemdir.

Tibet budizminin kendisine has yapısının anlaşılması açısından ana hatlarıyla değindiğimiz vajrayana mezhebinden sonra Tibet’e özgü Budist mezheplerine değineceğiz.

⁵³ Sümer, *Lotus'un İçindeki İnci*, 47-49.

⁵⁴ Lama Dalai, *Dört Yüce Gerçek* (İstanbul: Geyik Yayınları, 2001), 87.

⁵⁵ Alexander Berzin, *Introduction to the Kalachakra Initiation* (New York: Snow Lion Press, 2010), 21.

1.4.1. Nyingmapa

Padmasambhava'nın⁵⁶ öğretilerini benimseyen, formatlanmış Bon dini ve Dzogchen (Büyük Kusursuzluk) felsefesine ait öğelerle harmanlanan mezheptir.⁵⁷ Nyingmapa mezhebi oldukça geniş bir literatüre sahip olan tantra metinlerini benimserler. Budizm'in yayıldığı ilk dönemlerde çevirisinin yapıldığına veya geliştirildiğine inanılan bu metinleri Nyingmapa haricindeki mezhepler geçerli saymıyorlardı. 10. Yüzyıla gelindiğinde tüm mezhepler Tibetli lamaların çevirip geliştirdiği Tantra külliyatını kabul ederler.⁵⁸ Tantracı düşünceleri Tibet'e taşıyan Padmasambhava'ya dayandırılan mezhebin Tibet'te kolayca tutunabilmesi Padmasambhava'nın tantracı bakış açısıyla yerli Bon dininin uyumunda saklıdır.⁵⁹

1.4.2. Kagyupa

"Sözlü aktarımcılar" anlamına gelen mezhep, kurucuları olarak Marpa (1012-1099) ve müridi Milarepa'yı⁶⁰ (1040-123) kabul eder.⁶¹ Marpa ve Milarepa Budizmin milli bir biçimini almasında etkili olan iki isimdir.⁶² Marpa Hindistan'daki öğrenimi sırasında Naropa ve Maitripa isimli iki gurudan ders alır. Kagyupa mezhebindeki yüksek eğitim için önemli bir yere sahip olan Naropa'nın Altı Yogası ve Büyük Mühür adlı eserleri ezoterik öğretinin aktarımı için kullanılan kaynaklar olmuştur.⁶³ Kuramsal bilgi yerine uygulanabilen ve aktarılabilen bilgiye önem veren mezhep, halkın günlük yaşamında kendi öğretilerine yer bulabildi. Bu yönüyle mezhep

⁵⁶ Padmasambhava: (Guru Rinpoche), 8. yüzyılda Hindistan'dan Tibet'e Budizmi getiren ve özellikle Tantrik Budizm'in (Vajrayana) Tibet'te kök salmasında kilit rol oynayan efsanevi bir Hintli tantrik ustadır. Yerel iblisleri ve ruhları ehlileştirerek, Budizmin Tibet topraklarına uyum sağlamasına yardımcı olduğu ve ilk Tibet manastırı olan Samye'nin inşasına öncülük ettiği rivayet edilir. Adı "Lotus'tan Doğan" anlamına gelir.

⁵⁷ Conze, *Kısa Budizm Tarihi*, 183.

⁵⁸ Pommaret, *Tibet Yaralı Uygarlık*, 33.

⁵⁹ Kaya, *Buddhizm Sözlüğü*, 192-193.

⁶⁰ Milarepa Tibetli şair, düşünür ve sihirbazdır. Hocası Marpa'nın yanında eğitim aldıktan sonra Tibet'in karlı dağlarında çile ve tefekkür yolculuğuna başlamış böylelikle tam aydınlanmaya ulaşmıştır. İlk gençlik yıllarını bir günahkâr olarak geçiren Milarepa nedamet getirdikten sonra tüm Tibet ve Asya'nın en saygın azizlerinden biri olur. Şahsına adanan birçok kutsal mekân bulunur.

⁶¹ Kaya, *Buddhizm Sözlüğü*, 194; Pommaret, *Tibet Yaralı Uygarlık*, 34.

⁶² Sümer, *Lotus'un İçindeki İnci*, 85.

⁶³ Pommaret, *Tibet Yaralı Uygarlık*, 34.

çağdaş koşullara paralel güncellenme gereği duymaksızın Tibet'te hala varlık gösterebilen güçlü yorumlardan biridir. Evlenmek ermişlik önünde bir engel olarak görülmüyordu. Din adamlarının hayat hikayelerindeki sıradan insani davranışlar onların değerini düşürmüyor bilakis artısıyla eksisiyle insan olduklarının vurgusunu taşıyordu.⁶⁴ Kagyupa mezhebinin Phagmodrupa veya Tshelpa gibi günümüze ulaşamamış kolları olduğu gibi halen etkin olan kolları da vardır. Bunlardan biri olan Karmapa mezhebi 12. yüzyılda lamaların enkarnasyonları ile ilgili veraset sistemini gündeme getirmiştir. Drigungpa günümüz Ladakh'ında oldukça etkindir. Bhutan'da 17.yüzyıldan beri varlık gösteren ve ülkeye isim vermiş olan (Druk- Yul) Drukpa mezhebi bunlardandır.⁶⁵

1.4.3. Sakyupa

Hindistan'daki Vikramaşila Manastırında 8 yıl eğitim gören guru Brogmi önderliğinde kurulan Sakyupa mezhebi 11.yüzyıla tarihlenmektedir. Guru Brogmi'nin öğrencisi Gönchog Gyelpo (1034-1102) tarafından kurulan manastır mezhebe "Sakya" adı verilmesine vesile olmuştur. Bu mezhep nesiller boyu yalnızca Khön ailesine mensup lamalar tarafından yönetilmesiyle diğer mezheplerden ayrılır.⁶⁶ Budizmin milli bir din haline gelmesinde sakya mezhebi önderlerinin etkisi bulunmaktadır.⁶⁷ Dünyaya ve içinde yaşadıkları toplumun ihtiyaçlarına duyarsız olmayan Sakya keşişlerinin ileri gelenleri ülkenin başsız kaldığı bir zamanda yönetimi ele geçirmeleriyle bilinirler. Bir süre sonra babadan oğula geçmeye başlayan bu makam hırsı başkaca Budist ekollere de örnek olmuştur. Japonya'da olduğu gibi ordular kurmaya başlayan din adamları, birbirleriyle savaşarak birbirlerinin kutsal alanlarına zarar vermeye başladılar. Bu olay dünya işleriyle meşgul olarak güçlenmenin Budist öğretisi açısından olumlu sonuçlar doğurmadığını ispatlamış oldu. Bu mezhep pek çok aydın yetiştirmesine rağmen günümüzde etki gücünü kaybetmiş ve dünya işleriyle arasına mesafe koymuştur.⁶⁸

⁶⁴ Conze, *Kısa Budizm Tarihi*, 177.

⁶⁵ Pommaret, *Tibet Yaralı Uygarlık*, 34.

⁶⁶ Kaya, *Buddhizm Sözlüğü*, 194; Pommaret, *Tibet Yaralı Uygarlık*, 34.

⁶⁷ Sümer, *Lotus'un İçindeki İnci*, 85.

⁶⁸ Conze, *Kısa Budizm Tarihi*, 180.

1.4.4. Gelukpa

Erdemliler mezhebi Atişa'nın⁶⁹ izini takip eden reformcu din adamı Tsong Khapa⁷⁰ (1357-1419) tarafından 14. Yüzyılda kurulmuştur. Temeline eski Kadampa mezhebinin öğretilerini alan mezhep manastır disiplini öncelikle felsefi eğitim ve tartışma ortamını öne çıkarmayı hedefler. Mezhebin kurucusu olan Tsong Khapa aynı zamanda Tibet'in yönetiminde 1950'ye kadar söz sahibi olan Sarı Manastır'ın da kurucusudur. Aşırı uçlarda gezinmekten kaçınarak itidali tercih eden Tsong Khapa Tibetli Budistleri yüzyıllar boyunca etkisi altına almayı başarmıştır. 15.yüzyılda Gelukpa bağlılarının geliştirdiği "hayalet bedenler" fikrine göre Maitreya, Amitabha gibi Budalar ve Bodhisattvalar seçilmiş bazı bedenleri kendi elçileri Tulkular olarak dünyanın farklı noktalarına görevlendiriyorlardı. ⁷¹ Bu hayalet bedenler bir ermişin reenkarnasyonu değil, ermişlerin kılını bile kıpırdatmadan otururken büyüyle ortaya çıkardıkları bir nevi uzantı bedenlerdi.⁷²

1.5. Tibet'in Tarihi, Coğrafi ve Kültürel Özellikleri

Sakinlerinin 'Karlar Ülkesi' olarak tanımladığı Tibet, yüzölçümü olarak Hint alt kıtasından veya batı Avrupa'dan daha büyük bir alana sahip olan (2.200.000 km²), günümüz Çin Halk Cumhuriyeti güneybatı sınırında 27-37 kuzey enlemleri ile 79-99 doğu boylamları arasında yer alan, %90,48'ini etnik Tibetlilerin oluşturduğu Budizm ve Bon dinlerine mensup üç milyon nüfuslu Çin'e bağlı özerk bir bölgedir.⁷³ Tibet'in yerli nüfusu yaklaşık altı milyondur. Çin egemenliğindeki 'Tibet Özerk Bölgesi' (TAR) olarak adlandırılan coğrafi ve tarihsel Tibet'in yaklaşık üçte birini içeren kısımda Tibet

⁶⁹ Atişa (982-1054) bir Budizm üstadı ve önderidir. 1042'de Tibet yönetiminin davetiyle Tibet'e gelir. En önemli öğrencisi olan Dromdön, Kadampa okulunu kurdu. Asya'da 11.yüzyılda Mahayana ve Vajrayana ekollerinin yayılmasına etkin katkıda bulundu. Aydınlanma yolundaki ışık anlamına gelen Bodhipathapradipa en önemli eseridir.

⁷⁰ Atişa'nın izini takip eden bir dini reformcudur. Erdemli yaşamaya ve manastır kurallarına bağlılığa önem vermiştir. Budizm öğretilerini öncelikle büyüün etkisini azaltan mezhep, pek çok aydın yetiştirerek Tibet'in temel Budist geleneğini oluşturdu. Ölümünden sonra kendisine tapınılan ulu bir şahsiyete dönüşmüştür. Yalnızca Budalığa ulaşanların gidebileceği "Tuşita Cenneti"ne gittiğine inanılmaktadır.

⁷¹ Kaya, *Buddhizm Sözlüğü*, 194.

⁷² Conze, *Kısa Budizm Tarihi*, 186.

⁷³ Sümer, *Lotus'un İçindeki İnci*, 65; Steve McCurry, *The Path of Buddha a Tibetan Pilgrimage* (New York: Phaidon Press, 2012), 5.

halkının üçte biri yaşar. Üçte ikilik kısım ise, Çin'e bağlı komşu eyaletler olan Qinghai, Gansu, Sechwan ve Yunnan'ın doğusundaki 'Tibet Özerk İlleri'nde (TAP) yaşar.⁷⁴ Bu idari bölgeler haricinde yurt dışında yaşayan Tibetliler de azımsanmayacak bir nüfusa sahiptir. Örneğin 2000 yılı kayıtlarına göre Hindistan'da 350.000 Tibetli yaşamaktadır. Tibetçe anlaşılan insanların yaşadığı ülkede Tibetliler kendilerinden "Tibetli" anlamında "Bod-pa" olarak bahsederler.⁷⁵ "Dünyanın çatısı" olarak anılan ülkenin ortalama yükseltisi 4000 m olup başkenti Lhasa'dır. Dünyanın en zor yaşanılan iklimlerinden birine sahip olan Tibet'te kışın dondurucu soğuk ve kar fırtınaları, yazın ise kum fırtınaları etkilidir. Platoda herhangi bir ağaçsı bitkinin görülmediği yerler mevcuttur. Dolayısıyla nüfus yoğunluğu azdır.⁷⁶ Tarım ve hayvancılıkla geçinen ülkede okuryazarlık oranı %25'tir.⁷⁷ Batı anlayışına göre Tibet görece uzak ancak eşsiz doğasıyla büyüleyici bir ülkedir. Hindistan ve Çin'i dağlık platolarıyla ayıran bu gizemli ülke, bazılarının hayalinde Himalayalar'daki gizli meskenlerinden insanlığın geri kalanına mistik rehberlik eden insanüstü varlıkların fantastik yurdu olarak da kabul edilmiştir.⁷⁸

Tibetlilerin dayandıkları kökene dair iki hikâyeye anlatılır. İlki Buda'dan bir yüzyıl sonra yaşamış olan bir pandite aittir. Pandite göre Hintli bir kral himayesindekilerle birlikte Hindistan'dan kaçıp Tibet'e yerleşmiş ve bugünkü Tibetlilere ata olmuştur. İkinci hikâyeye göre ise Tibetlilerin kökeni tanrı Avalokitésvara'nın enkarnesi olan bir maymun ve bir dağ canavarının birlikteliğine dayanır.⁷⁹ Destansı anlatılardan bağımsız, belgelenebilen tarihi kayıtlara göre Tibet halkı Avrasya kökenli diğer halklar kadar yerlidir ancak kökenleri ve köken olarak ilişki içinde olduğu kavimler günümüzde net olarak ortaya konulamamıştır.⁸⁰ Tibet

⁷⁴ McCurry, *The Path of Buddha a Tibetan Pilgrimage*, 5.

⁷⁵ Mustafa Kurtkan Kaçira, *İngiltere'nin Tibet Politikası ve Etkileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 15; Kuan Chun Lin, "Tibet", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2012), 41/123.

⁷⁶ Lin, "Tibet", 41/123.

⁷⁷ "Central Tibetan Administration" (Erişim 20 Şubat 2025), 1.

⁷⁸ A. B. Rowe, "Reviewed Work(s): The Tibet Guide by Stephen Bachelor; The Pilgrim's Guide by Keith Dowman", ed. Stephen Bachelor - Keith Dowman, *The Geographical Journal* 155/3 (1989), 155; Walter - Pommaret, "Tibetan Religions: A General Overview", 13/9182.

⁷⁹ Kaçira, *İngiltere'nin Tibet Politikası ve Etkileri*, 15.

⁸⁰ Beckwith, *Tibet İmparatorluğu Tarihi*, 24.

İmparatorluğu'nu yöneten Yarlung hanedanının kökenine dair ulaşılabilen bilgiler ise oldukça sınırlıdır. Old Tibetan Chronicle adlı önemli tarihi kayıt da bu hanedanın Tibet'i yönetmeye ne zaman başladığını bildirmemektedir.⁸¹ Yarlung haricinde bir soy hakkında da bir bilgiye rastlanmamaktadır.⁸² Bütün ilk dönem kaynakları kralın cennet tanrılarının oğlu olarak gökten indiğini kaydeder. Cennetten dünyaya gelişi cennetsel bir ruh ipi sağlar. Mu'ya (veya dmu) denilen bu sihirli ipler sayesinde gündüzleri yerde kalıyor, geceleri ise gökyüzüne geri çekiliyorlardı. Cennetle kurulan bu sağlam irtibat vesilesiyle hanedanın hem yerliliği hem de kutsallığı sağlam bir zemine oturtulmuş olur. Efsaneye göre, kabinesinden bir bakanın kara büyü saldırısına uğrayan yedinci kral (Dri gum btsanpo), gökyüzünden inen ipi sehven kesmesinden dolayı yeryüzünde yaşayıp hükmetmiş olan tüm kralların en eskisi sayılır. Kralın kestiği bu ip yeryüzünde görevini tamamlayan kralların gökyüzüne geri dönmesini sağlıyordu. Kendisi bu geri dönüşü gerçekleştiremeyerek bedenini geride bırakan ilk kral oldu ve bir türbeye defnedildi. Destana göre insanlar o zamandan beri cenaze törenleriyle meşguller. Dri gum btsanpo'dan sonra kaynaklarda sıralanan efsanevi krallar listesine rastlanır. Bu listelerden sonra nihayet gerçek kişiler meydana çıkar ve Tibet tarihi böylece başlar.⁸³

Budizm Tibet'e sekizinci yüzyılda kraliyet himayesinde girdi. Bir önceki yüzyılda birleşik bir devlet haline gelen Tibet, fetih politikalarının etkisiyle ömrü uzun olmasa da güçlü bir Orta Asya İmparatorluğuna dönüşmüştü.⁸⁴ Zirve döneminde imparatorluk, Tibet'in yanı sıra, T'u-yii-hun, Kansu, Yunnan eyaletlerini ve doğuda Szechwan'ın önemli kısımlarını, batıda Baltistan ve Gilgit'i, güneyde Nepal ve Hindistan'ın bazı kısımlarını, K'iang imparatorluğunu, Çin Türkistan'ının neredeyse tamamını ve batı Türk topraklarının bir kısmını içeriyordu.⁸⁵ Tibet imparatorluğunun zirve dönemlerinde, imparatorluk ordularını ülkesinden uzak tutmak için Çin

⁸¹Tibet İmparatorluğu'nun konumuna rağmen, tamamının ya da bir kısmının yabancı göçebe savaşçıların soyunu takip edenler tarafından kurulduğuna inanılmaktadır. Örneğin Bkz. H. Hoffmann, *Tibet: A Handbook* (Bloomington, 1975) s. 39-40.

⁸² Beckwith, *Tibet İmparatorluğu Tarihi*, 28.

⁸³ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Lale Arslan (İstanbul: Kabalcı, 2002), 298; Helmut Hoffmann, *The Religions of Tibet* (England: Routledge Library, 2019), 4/13-27; *Tibet İmparatorluğu Tarihi*, 29.

⁸⁴ Françoise Pommaret - Michael L. Walter, "Tibetan Religions", *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsay Jones (United States of America: Thomson Gale, 2005), 13/9184.

⁸⁵ Hofmann, *Tibet a Handbook*, 22.

imparatorları, Nepal kralları ve dönemin diğer küçük devletleri haraç ödemeleri yaptılar.⁸⁶ Budizm'in imparatorluk dini yapılmasında, şüphesiz Budizm'in güçlü komşu ülkeler olan Çin ve Hindistan'da yüksek bir prestij kazanmasının etkisi büyüktür. İmparatorluğun ihtiyacı olan prestijin sağlanması için harekete geçilmiş, Tibet'teki ilk Budist tapınağı olan Samye 779 yılında inşa edilmiştir. Budist din adamlarına ekonomik ve sosyal ayrıcalıklar tanınarak atamaları yapılmıştır. Budizm ülkeye tanıtılırken Hindistan üzerinden mi Çin üzerinden mi getirileceği konusunda tartışmalar yaşansa da zaman içerisinde Hint yorumu baskın gelmiştir. Görünürde yeni dinin tanıtımı konusunda Hint Budizm'i ve Çin Budizm'inin temsilcilerinin karşılaştıkları bir münazara belirleyici olsa da siyasi saikler göz ardı edilemezdi. Şöyle ki Çin, siyasi ve askeri arenada Tibet'in en güçlü rakibiydi ve saraydaki Budist hiyerarşisinin kontrolünü ele geçirmesi durumunda nüfuzunu iyice artırmış olacaktı. Bu zeminde yönünü Hindistan'a çeviren Tibet, Hint alfabesini benimseyerek kutsal metinler, felsefi fikirler ve dini ritüeller anlamında Budizm'in Hint yorumundan beslendi. Genel itibariyle Hint prototipine sadık kalınan Budizm, Tibet'in baskın dini haline geldi ancak 842'de kraliyet hanedanının çökmesiyle hamisini yitirerek bir gerileme dönemine girmiş oldu. Bu prototipin büyük manastırlara bağımlı ve tantrik etkilerle bezenmiş bir Mahayana Budizm yorumu olduğunu hatırd tutmak gerekir. Bu iki önemli özellik karakteristik Tibet Budizm'ini en iyi yansıtan öğelerdir. Tibetliler genellikle felsefi üretim yerine yorumcu ve derleyici olma yolunu seçtiler. Manastırlar daha önce görülmemiş bir düzeyde siyasal hakimiyet elde ettiler. Enkarnasyon yoluyla belirlenen manastır yönetiminde, bir manastırın ya da bir tarikatın lideri, selefının reenkarnasyonu olarak kabul görüyordu. Bunun haricinde, dini bir figür tanrının bir özelliğinin ya da ta kendisinin tezahürü olarak görülebiliyordu. Tibet devletinin lideri olan beşinci Dalai Lama (1617-1682) bodhisattva Avalokiteşvara'nın tezahürü kabul edildi. Bu inanışın günümüze kadar geldiğine şu an hayatta olan on dördüncü Dalai Lama Tenzin Gyatso bizzat örnektir. On iki veya on üçüncü yüzyıllarda Tibet'in ilahi koruyucusu ve atası olarak kabul gören Avalokiteşvara rastgele bir seçim değildir. Beşinci Dalai Lama, Lhasa'daki hâkim bir tepe üzerine Potala sarayını inşa ettirerek ikametgahı olarak kullanmıştır. Bir tepeye kurulan Potala Sarayı ve ruhani lider Dalai

⁸⁶ McCurry, *The Path of Buddha a Tibetan Pilgrimage*, 5.

Lama'yı birlikte düşünmek, zihinlerimin Budizm öncesine ait kutsal kral ve kutsal dağ arasındaki sembolik bağlantıyı yeniden kurmasına sebebiyet vermektedir.⁸⁷

Tibet kültürel ve dini anlamda iki ana güç tarafından şekillendirilmiştir. Bunlardan ilki Tibet'in kaderini bin yıldan uzun bir süredir belirleyen Hint misyonerliği ile ülkeye giriş yapan Budizm, diğeri her ne kadar Budizm karşısında yenilmiş de olsa ülkenin ulusal yaşamının tüm manevi ve psikolojik dinamiklerine etki eden yerli Tibet bakış açısı ve yaşam biçimidir. Bu Tibet bakış açısını ve yaşam biçimini tanımlamak için "Bon" terimini kullanabiliriz. Bon dini tüm öğeleriyle bir Tibetlinin hayata bakışını ve yaşam biçimini özetler mahiyettedir.⁸⁸

Tibet, yalnızca coğrafi konumundan dolayı değil, aynı zamanda Hindistan ve Çin ile olan kültürel ilişkileri nedeniyle de "Hindistan ve Çin arasındaki ülke" olarak tanımlanabilir. Benzer şekilde, Tibet tarih yazımının hem Hint hem de Çin tarih yazımıyla temas noktaları vardır.⁸⁹

1.6. Tibet'in Yerel Dini "Bon" ve Tibetlilerin Din Algısı

Tibetlilerin ilk dinine Bon, Bon dini mensuplarına ise Bonpo denilmektedir. Tibet'te Budizm'den önceki dini tabloyu net olarak tanımlamak mümkün değildir. Çünkü Tibet'in dini yapısı en az coğrafi yapısı kadar dışa kapalı ve karmaşıktır.⁹⁰ Tibet'te dil yedinci yüzyılın ilk yarısına kadar yazıya geçirilmemiş dolayısıyla belge niteliğinde kullanılabilir yazılı edebi eserler oluşturulamamıştır. Sonraki dönemlerde Bon-po tarafından oluşturulan edebiyat ise Budist etkilerden bağımsız düşünülmemesine rağmen, dikkatli metinsel eleştirilerle, Budist fikir kompleksinden soyutlanarak önemli ipuçları verebilir.⁹¹ Bon dinine dair önemli ipuçlarına

⁸⁷ Pommaret - Walter, "Tibetan Religions", 13/9184.

⁸⁸ Hoffmann, *The Religions of Tibet*, 4/13-27.

⁸⁹ Hofmann, *Tibet a Handbook*, 21.

⁹⁰ Sümer, *Lotus'un İçindeki İnci*, 70.

⁹¹ Bönpo yazıtlarını, Budist metinlerin basit kopyaları gibi düşünebiliriz. Bon dini tıpkı Çin Taoizmi gibi, halkın benimsediği gelenek ve dini tekniklerin toplandığı bir üst sistemdir. Ayrıntı için bkz. Tibet Budizminde Din Anlayışı İbrahim Sümer 332

ulaşabileceğimiz ikinci kaynak ise Lamaist din adamlarının yazdığı eserlerdir.⁹² Bu din adamları Budizm'in koruyucusu olarak gördükleri eski Tibet krallığına dair anlatımlarda bulunurken dolaylı olarak bon diniyle ilgili yansımalara da yer veriyorlardı.⁹³ Şamanizmin bir türü olarak değerlendirilebilecek olan Bon dini, animistik öğeler ve tabiat kuvvetlerine duyulan hayranlığa dayanmaktadır. Tüm animist dinlerde olduğu gibi yerel Bon dininde de rahip her şeyin ötesinde bir büyücüdür. Bon rahibi olan bonpo bir şamandır ve hem kutsal hem de din dışı bilginin kaynağıdır. Bir astrolog gibi gökyüzünü okuyarak evlilik, doğum ve ölüm haritalarını çizer; geleceğe dair sırların ve gizli hazinelerin keşfi konusunda yetkindir ve bir doktor olarak şifa dağıtır.⁹⁴

Budizm öncesi Tibet dini dört önemli esas üzerine kuruluydu. Bunlar; Tanrı yani tanrısal kralı merkeze alan kült ve kurban merasimleri, kötü ruhları kovma, hayatın her alanıyla ilgili büyü yapma zorunluluğu ve insan ruhuna öldükten sonra da rehberlik yapma kaygısıdır.⁹⁵ Şeytanlara, cadılara inanmaya büyük önem veren yerel Tibet kültüründe ruhlarla iletişim kurulurken ekinlerin verimli olması, insanları hastalandıran kötü ruh ve şeytanların kovulması, dünya hayatına dair istekler umulan faydalar arasındadır. Budizm karşıtı soylular ise, 'Sistemleştirilmiş Bon Dini' adı verilen bir akımı benimsemişlerdir. Bu akım, Budizm'in etkilerini taşıyan kutsal literatür ve geliştirilmiş doktrinle uzlaştırılmış; Pers ve Maniheist öğretilerden etkiler taşınması muhtemel olan senkretik bir sistemdir. Senkretik etkiler taşıyan din Yeni Bon veya Sistemleştirilmiş Bon adını alırken, halk dini ve yerel tanrı inançlarının karışımına ise Eski Bon dini adı verilmektedir.⁹⁶

Tibetliler, güçlü ve ürkütücü coğrafi koşulların onlarda bıraktığı korkunun etkisiyle doğa ruhlarına tapınarak korunmaya çalışmışlardır. Bon inancına göre iyi ve kötü ruhların kaynağında doğanın gücü vardır. Bu farklı ruhlar bugün hala sıradan Tibetlilerin inançlarında kendine yer bulur ve Lamaizm tarafından tanınırlar. Animist

⁹² Bonpo ve Lamaist din adamlarının eserlerindeki Bon dini ayrıntıları için Helmut Hoffman'ın 'Quellen zur Geschichte der Tibetischen Bon-Religion' adlı eserine başvurulabilir.

⁹³ Hoffmann, *The Religions of Tibet*, 4/13-27.

⁹⁴ Sümer, *Lotus'un İçindeki İnci*, 70.

⁹⁵ Hoffmann, *The Religions of Tibet*, 4/13-27.

⁹⁶ Sümer, "Tibet Budizm'inde Din Anlayışı", 332; Sümer, *Lotus'un İçindeki İnci*, 70-71.

ögeler içeren Bon dininde kutsal kabul edilen krallar doğaüstü güçlerle donatılmışlardır. Bönolar tarafından düzenlenen en önemli dini merasimlerden biri kurbandır. Çin Tang Hanedanlığının yıllıkları Tibetlilerin krallarına sadakat yeminlerine koyun, köpek ve maymun kurbanlarının eşlik ettiğini kaydeder. Her üç yılda bir düzenlenen özel merasimlerde, yer ve gök ruhlarını yatıştırmak için atlar, eşekler, yaklar⁹⁷ ve hatta insanlar kurban olarak sunulurdu. Bon dinine ait bu kurban ritüeli Budist öğretilerdeki ahimsa prensibiyle taban tabana zıt olduğundan Budist öğreti devlet yönetiminde üstünlük kazandığı zamanlarda bu ritüeli yasaklanmıştır. Ancak Budizm Tibet halkının inançlarında derin köklere sahip olan bu kurban türünü tamamen ortadan kaldırmayı başaramamıştır.⁹⁸ Efsaneye göre yedinci kralın ölümüyle ilk kez düzenlenen cenaze törenine bonpo rahipleri eşlik etmişlerdi. Karmaşık ritüellerle çevrili cenaze merasiminde en önemli detay, ölümler diyarına giden ölüye rehberlik etmesi için kesilen kurbanlardı. Kurban olarak özellikle koyun, at ve yak tercih ediliyordu. Krala hizmet etmek üzere memur ve hizmetçiler “yoldaş” vasfıyla atanıyordu. Eşlikçiler aile üyelerinden de seçilebiliyordu. Bu yoldaşların mezarda krala eşlik edip etmediklerine ya da mezar çevresinde bir müddet yaşayıp yaşamadıklarına dair netlik bulunmamaktadır. Dünyaya ait terimlerle düşünülen sonraki hayata dair hazırlıkta son aşama devasa mezar höyüklerinin inşasıdır. Bu devasa büyüklükteki mezarlar aynı zamanda bir gömü odası olarak tasarlanır ve birçok değerli eşya cömertçe kral için bırakılırdı.⁹⁹ Budizm ve Bon ilişkisi hep gerilimli olsa da Bon Budizm’den etkilenecek karma, altı varoluş formu ve reenkarnasyon gibi Budizm’e ait öğretileri bünyesine katmıştır. Budizm’den devşirdiği fikirleri benimseyen Bon, Budizm’den bağımsız unsurlarını da devam ettirmiştir. Günümüz Tibet’inde uygulanan Bon, Tibet Budizm’inden bariz farklarla ayrılmayan bir Budizm biçimi olarak hayat bulmaya devam etmektedir.¹⁰⁰

⁹⁷ Yak: Tibet coğrafyasına özgü, şiddetli soğuya dayanıklı bir öküz türüdür. Mabette kandil içinde yak yağı yakılır. Geleneksel Tibet çayı yaktan elde edilen tereyağıyla içilir.

⁹⁸ Hoffmann, *The Religions of Tibet*, 4/13-27.

⁹⁹ Pommaret - Walter, “Tibetan Religions”, 13/9183.

¹⁰⁰ Muhammed Ali Bağır, “Tibet’in Yerli İnancısı Bön ve Taraftarları: Bir Giriş Denemesi”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/2 (2022), 68.

Sekerat halinde veya artık ölümü gerçekleşmiş olan kişiye, Bardo-Thödol¹⁰¹ kitabından, onu atıldığı cehennem macerasından hürriyetine kavuşturacak olan bir takım talimatlar okunur.¹⁰² Günümüz Lamaizm’inde bu uygulamaların yansımalarını görebilmekteyiz. Cenaze merasimi Bönpolar tarafından düzenlenen önemli bir merasimdir. Bönpolar merasimde sihirli bir bıçakla ölüyü evcilleştirir. Burada ölüyü evcilleştirmekten maksat ölünün geri dönüp yaşayanlara zarar vermesini engellemektir. Ölünün ruhu cenaze merasiminin devam ettiği kırk dokuz günün sonunda, ölünün resminin yakılmasıyla kovulmuş olur. Bonponun kanunlaştırdığı bu ritüellerin ayrıntılarına ulaşılamamasına rağmen isimleri '360 Ölüm yolu', 'mezarları hazırlamanın dört yolu' ve 'kötü ruhları evcilleştirmenin 81 yolu' şeklinde günümüze ulaşmıştır.¹⁰³

Felsefesi, manastır hayatı, ritüelleri gibi konularda Budizm’den ayırt edilemeyecek şekilde benzerlikler taşıyan Bon dini, Budizm öncesi Tibet’te en yaygın inanç olduğu konusunda ısrarcıdır. Her iki tarafta da senkretik açılımlar görülse de, Budistler Bon’u sapkın olarak yaftalayarak Bon’un ritüel uzmanlarına verilen “bonpo” ismini “sapkın” ve “kara büyücü” anlamlarında kullanmaktadırlar. Budistler Bon dinine inananları her ne kadar sapkın olarak nitelendirse de popüler din düzeyinde aynı inançları paylaşırlar ve ayrıntılar farklılık içerse de benzer ritüeller yaparlar. Örneğin hem bonpolar hem Budistler dua çarklarını döndürüp tavaflarını yaparlar. Bir farkla. Budist tavafı saat yönünde yapılırken, Bon tavafı saat yönünün tersine yapılmaktadır. Bu benzerlikler sapkınlık işareti değil bilakis ortak hedeflere varmak için benzer yollar kullanıldığının göstergesidir.¹⁰⁴ Örneğin Bon dininde manastır yapılanması olmamasına rağmen, Tibet’in coğrafyası Bon manastırlarıyla çevrelenmiştir. Bon mabetlerindeki şekiller Budist dini yapılarıyla benzerlikler içermektedir. Örneğin, Bon dininin efsanevi kurucusu Shenrab, Gautama Buda’ya benzer şekilde resmedilir. Bon mabetlerindeki odak figür, Budist bilge

¹⁰¹ Bardo-Thödol Tibet’in Ölüler Kitabıdır. Padmasambhava’ya atfedilen bu kitap bardo ile ilgili anlatım ve törenleri ihtiva eder. “Bardo” Lamaizm’de ölünün yeniden doğmadan evvel bir sonraki bedeni için beklediği geçici bedendir.

¹⁰² Jorge Luis Borges, “Lamaizm”, çev. H. İbrahim Açmaz, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1986), 432.

¹⁰³ Hoffmann, *The Religions of Tibet*, 4/13-27.

¹⁰⁴ Pommaret - Walter, “Tibetan Religions”, 13/9186.

Padmasambhava'ya aittir. Bon dini mensupları esasen dinin temelinde yer almayan Tibet budizminin kutsal kitap literatürüne benzeyen bir kutsal kitap külliyatı oluşturmuşlardır. Tüm bunlar Bon mensuplarının kurumsallaşmış Budizmden ne denli etkilendiklerinin göstergesidir. ¹⁰⁵

15.yüzyıl başlarında manastırlarını kurarak organize olma yolunda önemli bir adım atan Bon mensuplarının en prestijli mabedi orta Tibet'teki Smanri'dir. Günümüz Tibet'inin doğusunda sayıları 50 bini bulan bon mensubu halkın birçoğu bon öğretileri yanında lamaları da önemsemektedir. Üzerinde Lhasa baskısı bulunan halkın durumunu Çin yönetimi takip etmektedir. Yine günümüz Hindistan'ında kendilerini bonpo olarak tanımlayan ve has Budist oldukları iddiasında bulunan bir grup yaşamaktadır.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Lotus'un İçindeki İnci, 71.

¹⁰⁶ Sümer, Lotus'un İçindeki İnci, 73.

İKİNCİ BÖLÜM

TİBET BUDİZMİNDE HAC

2.1. Budizmde Haccın Kökeni ve Tarihçesi

Hac modern hayatın her safhasında etkisini gösteren, sekülerleşmeye rağmen inananlar arasındaki popülerliğini yitirmeyen; Hinduizm, Budizm, Hristiyanlık, Yahudilik, İslam gibi dini geleneklerde başlangıçlarından modern zamanlara kadar uygulanagelen dini bir ritüeldir.¹⁰⁷

Budist haccı, Buda'nın takipçilerine öğrettiği ya da emrettiği bir uygulama olmamasına rağmen vefatından kısa bir süre sonra, Buda'nın hayatına ilişkin önemli görülen yerlere hac seyahatleri başladı. Öğrencileri böyle bir seyahate çıkmak için referans olarak Mahāparinirvāṣūtra¹⁰⁸ ve Mahāparinibbanasutta'yı¹⁰⁹ referans kabul etmişlerdir. Burada Buda, hayatının son günlerinde öğrencisi Ananda'ya¹¹⁰ inananlarda duygu uyandırması gereken dört yerin neresi olduğunu sormuştur. Ananda ise "Dört Büyük Kutsal Yer" olarak anılan Buda'nın doğduğu Nepal'deki Lumbini'yi, aydınlanmaya ulaştığı Bodhgaya'yı, ilk vaazlarını verdiği yer olan Sarnath'taki Geyik Parkı'nı ve vefat ettiği yer olan Kushinagar'ı işaret etmiştir.¹¹¹ Bu diyalog Mahāparinibbana Sutra 69- 70'te Buda'nın dilinden şöyle aktarılır: "Dindar bir kişinin ziyaret etmesi ve saygıyla bakması gereken dört yer vardır. Ve kim olursa olsun böyle bir hac yolculuğunda kalbi inançla sabitlenmiş olarak ölürse, 'ölümünden sonra' bedenini dağılmasıyla cennetsel mutluluk diyarında yeniden doğacaktır." Bodhgaya, Sarnath ve Kushinagar Hindistanda; Lumbini Nepal'dedir. Bu dört hac merkezi ilk hac

¹⁰⁷ Brigitta Kalmar, "Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India", *Journal of the Irish Society for the Academic Study of Religions* 5 (2017), 41.

¹⁰⁸ Mahāparinirvāṣūtra: Buddha niteliğinin her canlıda var olduğunu vurgulayan Mahayana Budizmine ait sanskritçe bir eserdir.

¹⁰⁹ Mahāparinibbanasutta: Suttapitaka içinde yer alan "Büyük Ölüm" veya "Nirvana Üzerine Kapsamlı Konuşma" şeklinde çevrilebilecek önemli bir suttadır. Sutta Budist öğretisi yanında, Buda'nın yaşamının son dönemleri, söz sözleri ve ölümüne dair anlatılar içerir.

¹¹⁰ Ananda: Buda'nın kuzeni ve en yakın mürididir. Buda'nın hayatının son yirmi beş yılına hizmetinde bulunarak eşlik etmiştir. Kimsenin duymadıklarını duymuş ve kuvvetli hafızası sayesinde aktarmıştır.

¹¹¹ Kalmar, "Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India", 43-44.

yolculuğundan itibaren Budist ibadetinin merkezindeydi, dinin kurucusu tarafından yetkilendirilmiş ve kutsal metinler tarafından onaylanmıştı.¹¹² Öyle ki Dalai Lama Tenzin Gyatso her Tibetlinin bir gün muhakkak Hindistan'a hac yolculuğuna çıkmayı umduğunu söylemektedir. Bu mekanların kutsallığını Budist kültürünün kurucusunun doğduğu yer olmasından ve bilgeliğin Tibet dağlarına Hintli aziz ve kahinler vasıtasıyla getirilmesinden aldığını ekler. Dalai Lama'ya göre Tibet ve Hindistan dini inanışlar ve toplumsal yapı olarak farklı çizgilerde seyretmiş olsa da Tibet halen Hint medeniyetinin çocuğudur.¹¹³

Buda'nın vefatından sonra bedeni talimatı doğrultusunda yakıldı. Külleri, dişleri, kanı, kemik, et ve kafatası parçaları gibi kalıntıları takipçileri tarafından kutsal emanet olarak kabul edildi ve dört stupaya yerleştirildi. Budizm'in erken döneminde hem Buda'nın kalıntılarının hem de stupaların yaşadığına inanılıyordu.¹¹⁴ Kalıntıların yaşadığına olan inanç öyle güçlüydü ki kalıntılar gerçek insan kabul edilip yasal haklar veriliyordu. Hacılar için Buda'nın kalıntılarıyla temasa geçmek, Buda'nın kendisiyle temasa geçmek anlamına geliyordu. Bu temas kişinin aydınlanmaya ulaşmasında dönüştürücü bir etki sağlıyordu. Hacılar Buda'yla temas ederken tütsüler yakıyor; çiçekler, vejetaryen yiyecekler, kumaş ve parfümler sunuyor; bedenleriyle secde ediyorlardı. Bu stupaları ziyaret ederken yapılan tavafta hacılar, merkezi sağına alarak kutsal mekânın etrafında en az bir veya üç kez dönüyorlardı.¹¹⁵

Budizm'de kalıntı kültürünün gelişmesi, yalnızca budanın fiziksel kalıntılarını ve stupaları değil, Buda'yla temas etmiş olan her şeyi kutsallaştırıldı. Giydiği cübbe, dilenci kasesi, bodhi ağacının yaprakları, el ve ayak izleri, hatta sağlığında müritlerinin topladığı ayak tırnakları bile kutsal emanete dönüştürüldü. Buda'nın hayatı için önemli olan dört yerin yanında, Buda'nın hayatı boyunca ziyaret ettiği diğer yerler de ziyaret edilerek hac ağı genişletildi. Bu genişletme sürecinde Buda'dan iki yüz yıl sonra yaşayan Maurya Kralı Asoka'nın katkısı büyüktür. Asoka Hindistan kralı olduktan

¹¹² Linda Kay Davidson, David M. Gitlitz, "Buddhism and Pilgrimage", *Pilgrimage : From the Ganges to Graceland, An Encyclopedia* (California: ABC-CLIO, 2002), 71.

¹¹³ Lama Dalai, *My Land and My People* (New York: McGraw Hill Book Company, 1962), 139.

¹¹⁴ Paul B. Donnley, "Pilgrimage in Buddhist Tibet", *Oxford Research Encyclopedia of Religion*, (2018), 10.

¹¹⁵ Kalmar, "Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India", 44.

sonra Budist Dharma'yı yaymayı misyon olarak benimsedi. Buda'nın inananlarda duygu uyandırmasını umarak ziyaret edilmesini önerdiği dört yeri ve yine Buda'nın ziyaret ettiği söylenen yirmi sekiz ek yeri bizzat ziyaret etti. Otuz iki hac mekânından sekizi daha ön plana çıkararak hacılar tarafından daha çok ziyaret edilir hale geldi. Sekiz Büyük Hac Yeri olarak bahsedilen bu merkezler; Dört Büyük Kutsal Yer'e, Buda'nın hayatında önemi olan dört yerin daha eklenmesiyle oluşturulmuştur. Hülasa kalıntı tapınması ile ilgili iki tür hac uygulaması gelişti. Bunlardan ilki, Buda'nın sözlerinden hareketle bedensel kalıntılara ve kalıntıların bırakıldığı stupalara tapınmayı içeriyordu. İkincisi ise Asoka tarafından geliştirilen, Buda'yla doğrudan temas kurduğuna inanılan, nesne ve yerlerin kutsanmasıyla oluşturulan hac mekanlarını içeriyordu.¹¹⁶ Gelişen ilk hac uygulaması kaynağını Mahāparinibbāṇa Sutta'da Buda'nın ölümünden sonra bedeninin nasıl yakıldığını ve kalıntılarının sekiz krala emanet edilen sekiz parçaya nasıl bölündüğü anlatılan kısmından alır.¹¹⁷ Diğer büyük ustaların kalıntılarının da Budanın kalıntılarına benzer bir güce sahip olduğuna inanıldı ve onları barındıran stupalar Budist dünyasında saygı gördü. Budizm'in Hindistan dışında yayılmasıyla, Budist öğretiyi yayan öğretmenlerle bağlantılı kalıntı, nesne, yerler de kutsallaştırıldı ve bu durum Budist hac mekanlarının genişlemesine yol açtı. Budizm'in kutsal kalıntılarla ilgili aldığı bu pozisyon Budist uygulayıcılar için bugün de devam eden önemli bir süreçtir.¹¹⁸

2.2. Budist haccının Tibet Budizm'ine Entegrasyonu ve Tarihsel Gelişimi

Budizm'in Tibet'te yayıldığı ilk dönemlerde (7 ve 9. yüzyıllar) Tibet'te yapılan Budist hac yolculuklarına dair bir kaynağa ulaşmak mümkün değildir.¹¹⁹ Tibet'te hacca dair ilk kaynaklara 13.yüzyıldan itibaren ulaşılabilmektedir. Budizm'in ikinci yayılma dönemiyle birlikte (10.-11. yüzyıl sonu) Budist öğretilere ulaşmak amacıyla Hindistan, Keşmir veya Nepal'e seyahat eden Tibetli din adamları oldukça fazlaydı. Bu

¹¹⁶ Kalmar, "Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India", 45.

¹¹⁷ Catherine Anne Hartmann, *To See a Mountain: Writing, Place, and Vision in Tibetan Pilgrimage Literature* (Cambridge: Harvard University, Doktora Tezi, 2020), 54.

¹¹⁸ Donnley, "Pilgrimage in Buddhist Tibet", 7.

¹¹⁹ Kalmar, "Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India", 50.

seyahatleri esnasında kutsal kabul edilen mekanları ziyaret ederek Tibet'e hac fikrini getiren onlardı. Daha sonra ortaya çıkan iki hac hikayesi vardır. İlki, 13. yüzyıl başlarında Hindistan'a seyahat eden Chag lo tsa va adında Tibetli bir din adamına aittir. Din adamının yolculuğu hakkında yazdığı bu hikâye 13. yüzyılın ikinci yarısına rastlamaktadır. Belgelenebilen ilk Budist hac yolculukları Hindistan'a yapılmıştı.¹²⁰ Tibetli hacılar Budistler için doğal bir çekim merkezi olan Hindistan'a 11. yüzyıldan itibaren Nepal veya Batı Tibet'ten geçerek Budist yerlerini ziyaret etmeye başladılar. Toni Huber Tibet'te hac yolculuğunun belirgin bir ritüel türü haline gelmesinde hacıların Budist kültürüyle doğrudan temaslarının etkisi olduğunu düşünmektedir.¹²¹

Ritüellerin siyasi nüfuz kazanma konusundaki etkilerinden dolayı Budist otoriteler bölgesel tanrı kültü ve onun etkilerine kayıtsız kalamamışlardır. Buna rağmen bölgesel tanrıları alenen kabul etmeleri zor olsa da şiddetli muhalefet korkusuyla tamamen reddetmeleri veya bastırma yoluna gitmeleri de mümkün görünmüyordu. Burada çözüm Buffertrille'in "Budizmleştirme" adını verdiği bir süreçle sağlandı. Budizm öncesi kutsal alanlar Budist kutsal yerlerine, yerel tanrılar Budist tanrılarına dönüştürüldü. Boyun eğdirilen yerel tanrılara Budist uygulamaları dayatıldı. Hacıların tavaf için gittikleri dağlar (yu lha) Budizm açısından kutsal dağlara dönüşmeden önce de gelenekte "dağ toprak tanrıları" (yu lha) olarak kabul edilirdi. Örneğin Kailas dağında mukim yerel tanrı Yu lha'ya boyun eğdirilmesi ve Yu lha'nın kutsal yerin koruyucu tanrısı olarak benimsenmesiyle Kailas artık Budizm için kutsal bir yer haline gelerek "gnas ri" olmuştur.¹²² Efsanevi tantrik üstat Padmasambhava'nın başlattığı bu süreçte yerel tanrılar Budizm'i koruma yeminleriyle evcilleştirilerek Budist panteonuna dharma koruyucuları olarak entegre edildiler.¹²³

Budistleştirme ya da dönüşüm şeklinde açıkladığımız süreç genellikle büyük bir dini figürün, bölgeye erişimi engelleyen yerel tanrılar ve ruhlara boyun eğdirerek "hac yolculuğunu açması" ile gerçekleşirdi.¹²⁴ Dağ bir Budist hac bölgesine

¹²⁰ Katia Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, ed. Alex McKay (New York: Routledge, 2013), 40.

¹²¹ Katia Buffetrille, "Some Remarks on Bya Rung Kha Shor and Others Buddhist Replicas in a Mdo", (2015), 133.

¹²² Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 43-45.

¹²³ Donnley, "Pilgrimage in Buddhist Tibet", 6-9.

¹²⁴ Donnley, "Pilgrimage in Buddhist Tibet", 9.

dönüştürüldüğünde, tavaf etme uygulaması erkekler ve kadınlar tarafından aynı şekilde yapılmaya başlanır ve bu tavaf, dönüşümü sağlamlaştırarak pekiştirirdi.¹²⁵ Konumu netleştirilen Yu lha'ya mandala yerleştirilir, çörten gibi dini yapıların ve tavaf yollarının açılmasına başlanırdı.¹²⁶

Bir yu lha dağının bir gnas ri dağına dönüştürülmesinin kayda değer iki sonucu oldu. Birincisi yu lhanın kişiliksizleştirilmesiydi. Antropomorfik bir tanrı olan yu lhanın bir dağ veya bir stupa şeklinde görünen kutsal bir dağ yeri olarak temsil edilmesi, Tibetlilerin doğayla ve dağlarla ilişkilerindeki anlayışlarının kökten değişmesine neden oldu. Yalnızca belirli bir bölgenin insanı yu lhaya taparak ondan refah, güç vb. talep edebilir durumdayken tüm insanlar bir gnas ri dağına tapabilir ve onu tavafın sonucunda ondan talepte bulunabilir duruma geldiler. Budizm yerel ve sembolik öneme sahip bir dağdan, evrensel semboller ifade eden bir dağ yaratmış oldu. Bu bir bölgeyle ve bölge halkıyla ilişkilendirilen bir tanrıdan tüm insanların başvurabileceği bir tanrıya dönüşüm demektir. Yu lha daha bölgesel ve dünyevi bir koruyucu tanrı iken gnas ri oluşuyla aşkın bir koruyucu tanrıya dönüştürülmüş oldu. Dağ tamamen Budistleştiğinde hacı artık bir tapınaktaymış gibi davranmaya başlar.¹²⁷

Tibet'teki en önemli hac yerlerini işaretlemek için “ana/büyük” anlamlarında “gnas-chen” ve “gnas-mchog” terimleri kullanılır. Bölgesel “tanrının meskeni” anlamında da “gnas-ri” terimi kullanılır. Bu terimler doğal manzaralara, Lhasa gibi kentsel alanlara, dini yapılara, ikonlara, önemli lamalar ve onların enkarnasyonlarının ikameleri için de kullanılır.¹²⁸

Toni Huber'e göre tüm geleneksel Tibet yaklaşımları kutsal kaynakları tanımlamak için iki önemli otoriteye başvurur. Bunlardan birincisi tantrik lamaların meditasyon ve rüya gibi hallerle değişen bilinçleri üzerinden deneyimledikleri belirli mekanların “saf vizyonlarına” dayanan vizyoner otoritedir. İkincisi ise belirli kutsal

¹²⁵ Katia Buffetrille, “The Evolution of a Tibetan Pilgrimage”, *Symposium on Contemporary Tibetan Studies* (Published in 21st Century Tibet Issue, Taiwan, 2003), 46.

¹²⁶ Kalmar, “Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India”, 50.

¹²⁷ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 45.

¹²⁸ Toni Huber, “Putting the gnas Back into gnas-skor: Rethinking Tibetan Buddhist Pilgrimage Practice”, *The Tibet Journal* 19/2 (1994), 31.

yerlerin kimliğine ilişkin budalar, tanrılar, önemli azizler, ilmi otorite sahibi lamalar tarafından ortaya atılan kehanet tipinde bir nevi peygamberlik otoritesidir.¹²⁹ Bir yer kutsallığını, yerin yerel tanrılarında, yüksek tantrik tanrılarının dünyevi hiyerofanisinden, büyük bir antik Budist üstadın kalıntı gücünden veya yaşayan bir Budist üstattan olmak üzere bir dizi farklı kaynaktan alabilir.¹³⁰

Tibet kültürünün en belirgin özelliklerinden biri fiziksel çevrenin bir dizi yerel veya Budist tanrı ve de ruh gücü tarafından işgal edilmiş olduğuna inanılmasıdır. Bu varlıkların tüm manzaraya yayılarak belirli yerlerde ikamet ettiğine ve güç sahibi olduklarına inanılır. Hem Bon dinine hem de Tibet tantrasına göre, insanlar farklı uygulama ve metotlarla bu varlıklarla etkileşime girebilirler.¹³¹ Gnas (yer) terimi, genellikle bu ruhların ve tanrılarının çeşitli şekillerde kavranabilen varlık durumlarının meskenlerini belirtir. Bunlar uzayda, madde ve özde, bedensel biçimlerde varlık gösterebildikleri gibi bazen de hepsinde birden ikamet edebilirler.¹³² Tibet kutsal yer kavramının temelinde, kutsal yerin dönüştürücü bir güce sahip olduğu ve bu gücü yaydığı fikri vardır. La (bla) denilen ve bazı hac yerleriyle bağlantılı anılan eski bir yerli Tibet kavramı vardır. Genellikle ruh veya canlılık olarak tercüme edilen la; vücutta, hayvanlarda, ağaçlarda, dağlarda ve diğer nesnelere bulunan bir güçtür ve kişileri, aileleri veya daha büyük sosyal birimleri doğal çevreyle ilişkilendirir. Tibetlilerin doğal dünyayı hem iyi huylu hem de düşmanca güçlerle dolu olarak anladıkları gözlemlenmiştir. Tibet manzarası yeraltı su ruhlarından (klu), yerel karasal ruhlara (sa bdag, gzhi bdag), bölgesel tanrılarla özdeşleştirilen dağlara (yul lha) kadar, insanların kendi yararlarına veya zararlarına rağmen birlikte yaşamaları gereken varlıklarla doludur.¹³³

¹²⁹ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 14.

¹³⁰ Donnley, "Pilgrimage in Buddhist Tibet", 5.

¹³¹ Kalmar, "Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India", 49.

¹³² Huber, "Putting the gnas Back into gnas-skor: Rethinking Tibetan Buddhist Pilgrimage Practice", 25.

¹³³ Donnley, "Pilgrimage in Buddhist Tibet", 5.

2.3. Tibet Budizm’inde Hac Kavramı ve Haccın Amacı

Tibetliler “hac” için kutsal bir yerin etrafında dolaşmak anlamında “gnas-skor” ya da kutsal bir yerle karşılaşmak anlamında “gnas-mjal” terimlerini kullanırlar.¹³⁴ Hacı, tavaf şeklinde gerçekleştirilen hac yolculuklarının sonunda “gnas skor ba” yani “kutsal bir yeri dolaşan kişi” olarak vasıflandırılır. Hac yolculuğu; günahlardan arındırarak erdeme eriştiren, mutlak aydınlanmaya erişilemese de psikolojik iyileşmeyi mümkün kılan güçlü yerlere yapılan uzun ya da kısa bir yolculuktur.¹³⁵ Kutsal yerler genellikle tanrıların veya budaların meskeni olarak kabul gören dağları, gölleri, tapınakları, eski ustaların meditasyon mağaralarını ve gizli toprakları içerir. Hatta Dalai Lama gibi yaşayan üstatlar dahi kutsal yerler kategorisine girer. Kutsal yer olarak genellediğimiz “né” kavramı çeşitli biçimler alabilir ve bu yönüyle Tibetli hacıların odak noktasındadır. Kora terimi ise hac deneyiminin tamamını ifade etmek için kullanılır.¹³⁶

Budizm taraftarları nirvanaya ulaşarak aydınlanmaya veya mükemmel bilgeliğe ulaşarak ölüm ve yeniden doğuş döngüsünden kurtulmaya çalışırlar. Tefekkür ve dünyevi dikkat dağıtıcı şeylerin reddini sürecin merkezine yerleştirerek çeşitli disiplin ve tekniklerle uygulayıcının dini enerjisine odaklanması istenir. Budistler genellikle gnosis, çilecilik ve yogayı zor yöntemler olarak gördüklerinden; genellikle hedeflerine dualar, mantralar ve hac yolculuklarıyla ulaşmayı tercih ederler.¹³⁷

Hacı adaylarının haccetmeye güç yetiremeyecek kadar hasta veya yaşlı bir yakınları varsa, onun yerine kurdeleyle süslenmiş bir koyunu vekil olarak getirmeleri mümkündür. Zengin olan Tibet Budistleri kendi yerlerine hacceden vekil sayesinde aynı sevaba eriştiklerine inanırlar. Kendi elleriyle boynuzlarına çiçekler takarak süsledikleri koyunların kutsandığına inandıklarından öldürülmeleri yasaklanmıştır.¹³⁸

¹³⁴ Huber, “Putting the gnas Back into gnas-skor: Rethinking Tibetan Buddhist Pilgrimage Practice”, 30.

¹³⁵ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 40-43-76.

¹³⁶ Catherine Hartmann, “The Study of Pilgrimage in Tibetan Buddhism: Overview and Recommendations for Instructors”, *Religion Compass* 18/9 (2024), 2.

¹³⁷ Linda Kay Davidson, David M. Gitlitz, “Buddhism and Pilgrimage”, 71.

¹³⁸ İsmail Taşpınar, *Doğu Dinlerinde Hac İbadeti Hinduizm ve Budizm* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 104.

Sıradan Tibetliler için hac yolculuğuna çıkmak, özellikle Lhasa'ya gitmek ömür boyu kurdukları bir hayaldir. İki tür hacıdan bahsedecek olursak ilki, varış noktası belli olan hacıdır.¹³⁹ Diğerisi ise bir kutsal mekândan diğerine dolaşan, haccetmeyi yaşam tarzı olarak benimsemiş profesyonel hacıdır. Gerçek bhikkhu¹⁴⁰, dünyaya dair her şeyi terk etmeye yemin etmiş ve aydınlanmaya ulaşabilmek hac disiplini tam zamanlı benimsemiş kişidir.¹⁴¹

Hac yolculuğu kadın, erkek ve çocuk fark etmeksizin herkese açıktır. Ancak zenginlik, yaş ve cinsiyet gibi faktörler hac yolculuğunun sonucunu etkileyeceğinden dolayı önemlidir. Çocuklara bakmak kadınların sorumluluğundadır ve kadınlar aynı zamanda hayvanların geçişine imkân vermeyen patikalarda ağır eşyaların hamallığını yaparlar. Zengin hacılar barınma, yiyeceğe ulaşma, satın alabilme, tam donanımlı ticaret kervanlarıyla seyahat edebilme konularında sıkıntı yaşamadıklarından hayatta kalabilme konusunda daha şanslı bir konumdadırlar.¹⁴²

Hac yolculukları hem birey hem de toplumun hayatta kalması adına oldukça önemlidir. Hac yolculuğu suç işleyerek ihlaller yapmış birine toplum içindeki statüsünü tekrar kazanması için imkân tanır. Örneğin Tibet-Sikkim sınırında kutsal kabul edilen bir yer olan mChod rten nyi ma'ya yapılan hac yolculuğu suçtan kaynaklanan kirliliği “yıkamak” içindir. Hastalıktan kurtulmak, madden refaha ermek niyetiyle yapılan özel hac yolculukları da vardır.¹⁴³ Suçluluk psikolojisinin etkilediği birey, günah hissinin ağırlığından kurtulmak ve geçmişi telafi etmek gibi motivasyonlarla haccetmek istemektedir. Hac esnasında yapılan ibadetlerin dönüştürücü gücüne olan inanç, bireyi bağışlanmış ve arınmış hissettirerek ona yeni bir başlangıç imkânı sunulduğunu düşündürmektedir.¹⁴⁴

¹³⁹ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 71-76.

¹⁴⁰ Bhikkhu : Dünyadan el etek çekmiş bir derviş.

¹⁴¹ Linda Kay Davidson, David M. Gitlitz, “Buddhism and Pilgrimage”, 73.

¹⁴² Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 71-76.

¹⁴³ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 50-51.

¹⁴⁴ Faruk Karaca, “Psikolojik Perspektiften Hac”, *Bütün Yönleriyle Hac* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 235.

Tibetliler için en popüler Budist uygulamalarından biri olan hac hem laik inananlar hem de manastır mensupları tarafından ilgi görmüştür.¹⁴⁵ Tibetliler kutsal dağlar ve göllere yapılan hac ziyaretlerinin laik insanlar için bir gereklilik olduğuna inanırlar. Din adamları meditasyona adanmıştır ve hac zorunlulukları yoktur. Bu konu Şerpa bölgesinden Dge Bshes adlı teoloji doktorunun nakliyle şöyle açıklanmaktadır; “O ma mtsho gölüne gitmekle ne elde ederiz? Para, çocuklar, sığırlar. Rahiplerin ne paraya ne çocuklara ne de sığırlara ihtiyacı vardır.”¹⁴⁶ Bunun zıddı bir görüşe göre de ister rahip ister laik olsun birçok Tibetli, klasik Budist hedefi olarak görülen doğum ve ölüm döngüsünden kurtuluştan ziyade daha dünyevi arzulara ulaşmayı hedeflemektedir. Matthew Kapstein'ın belirttiği gibi, “Çoğu Tibetlinin -hem din adamları hem de laikler- dini hayatlarını motive eden günlük kaygılarının içinde, mistik tefekkürün kazanımlarında dünyayı aşmaya çalışmaktan uzak, hasatların bol, sığırların üretken, çocukların sağlıklı, şeytani ya da insani düşmanların güçsüz olmasını sağlayarak dünyanın düzenini aşmak değil, sürdürmekle ilgili sorunları vardı.” Tibet'teki hac, bu amaçlara ulaştığına inanılan bu tür uygulamalardan biridir. İleri tantrik uygulayıcılar için dağ, göl, mağara, manastır gibi kutsal bir yere hac yolculuğu yapmak; Padmasambhava, dākinīs ve Khorlo Dompa gibi efsanevi figürlerle vizyoner karşılaşmalar yaşayarak güçlendirmelerle yönlendirilmek soteriolojik etkiler yaratabilir. Ancak çoğu insan için hac; dünyevi başarıyı güvence altına almak, kötülüklerden ve kirlilikten arınmak, samsaranın ister göksel alemlerinden birinde olsun isterse kişinin Budist yolunda ilerlemeye devam edebileceği başka bir şanslı insan yeniden doğuşunda olsun yeniden doğuş için tohumları ekmek olarak anlaşılmaktadır.¹⁴⁷

Hac yolunda yapılan her türden ibadet ve eylem, tüm varlıkların refahı için adanmalıdır. Bu şekilde oluşan erdem birikimi nihayetinde tam aydınlanmayla sonuçlanacaktır. Hacı adayları bir hac yolculuğundan iyi bir kader, sağlık, zenginlik ve daha iyi versiyonda bir yeniden doğuş beklerler.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Kalmar, “Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India”, 48.

¹⁴⁶ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 55-56.

¹⁴⁷ Donnley, “Pilgrimage in Buddhist Tibet”, 4.

¹⁴⁸ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 191-193.

Bir yer/mekanla ilgili ‘güçlendirme’nin nasıl temsil edildiği şöyle açıklanabilir. On dördüncü Dalai Lama’ya göre birçok hacı, geçmişte yaşamış üstatların hayattayken vakit geçirdikleri yerleri ziyaret ederek o kişinin orada bulunmuş olmasından kaynaklanan akımı hissetmek ister. Bu sanki bölgede elektrik varmış gibi o yerin kutsanmış yükünü hissettirir. Hacılar bu titreşim ağına girmek ve dindar üstadın vizyonlarından pay almak için gelirler.¹⁴⁹

Budist tantrik öğretiye göre insan vücudu, içerisinde enerjilerin dolaştığı, aydınlanmanın yaşamsal özünü taşıyan, Buda doğasına ulaştıracak binlerce kanal içeren bir köprüdür. Tantrik uygulamalar yoluyla aktive edilen bu kanalların uygulayıcıyı hızlı bir şekilde aydınlanmaya götürebileceğine inanılır. İnsan bedeni dış ortama karşılık geldiğinden, dış kutsal yerlerin aydınlanmış doğasıyla temas etmenin dönüştürücü etkisine inanan her Budist uygulayıcı, bu dışsal ortamlara seyahat etmek ister.¹⁵⁰

Tibetliler hac yolculuğuna genellikle bireysel değil toplu halde çıkarlar. Aile bireyleri, yerleşim yeri sakinleri veya manastır mensupları hep birlikte yola çıkar ve bazen sadece iki kişiden oluşan bu gruplar diğer gruplarla karışmazlar. Nadir de olsa bireysel hac ziyaretleri görülmektedir.¹⁵¹ Tibetliler Tibet’te farklı sosyal sınıfların varlığının bir delili sayılabilecek şekilde büyük hac toplulukları oluşturmazlar. Daha küçük gruplar halinde kendi içlerinde hareket ederler.¹⁵²

Hac yolculukları Hint ovalarının yazın kavurucu sıcaklarına maruz kalmamak için kışın yapılıyordu. Kuzey ovaları ve Hint Himalayaları boyunca genişletilmiş olan bu hac yolculukları fakir insanların bir bedel karşılığında kendileri için vekaleten hac yapmalarını isteyen zenginler tarafından teşvik ediliyordu.¹⁵³

¹⁴⁹ Huber, “Putting the gnas Back into gnas-skor: Rethinking Tibetan Buddhist Pilgrimage Practice”, 42.

¹⁵⁰ Kalmar, “Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India”, 49.

¹⁵¹ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 55-56.

¹⁵² Kalmar, “Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India”, 48; Buffetrille, *A Life in Tibetan Studies*, ed. Christoph Cüppers (Lumbini: Lumbini International Research Institute, 2022), 96.

¹⁵³ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 68-69.

Laiklerin ve din adamlarının, kadınların ve erkeklerin, gençlerin ve yaşlıların katıldığı kapsayıcı bir dini faaliyet olan hac yolculuğunda hacı adaylarının büyük bir kısmı kadın olmasına rağmen akademik literatürde kadın varlığı pek ilgi görmemiştir. Kadınların dini uygulamaları ve hac yolculuklarına dair bilgiler Tibet kaynaklarında da oldukça yetersiz bir şekilde belgelenmiştir. Burada Jetsun Lochen Rinpoche¹⁵⁴ adında bir rahibenin 1865–1904 yılları arasında yaklaşık kırk yıl süren hac yolculuğunu anlattığı otobiyografisinden alıntılarla kadın özelinde hac yolculuğuna dair atıflara yer verilecektir. Lochen'in lamasıyla birlikte hac yolculuğuna çıkma nedeni Padmasambhava, Milarepa, Machig Labdron, Padampa Sangye, Longchenpa gibi din adamlarının ayak izlerini takip ederek bir hac deneyimi yaşamak istemesiydi. Ayrıca Nyingmapa, Sakya, Potala ve Jokhang gibi diğer büyük okulların ulusal manastır ve anıtlarını da ziyaret etmek niyetindeydiler. Kailash, Mustang, Kyirong, Katmandu Vadisi, Labchi, Dingri ve Lhasa'ya yolculuklarında ise Shabkar'ın¹⁵⁵ hac rotasını takip ederek onun ayak izlerini sürdürdüler. Lochen Rinpoche hac yolculuğu boyunca yakınlık kurabildiği birkaç kadın rol modelin dışında, karşılaştığı tüm rinpoche'ler, lamalar, siddhalar, başrahipler ve medyumlar erkekti ve aralarında Lochen'in ustalığına giden yolda ona engel olmaya çalışanlar da vardı. Genel kabul kadınların daha aşağı din uygulayıcıları olduğu ve dolayısıyla kutsal mekanlara kirlilik getirebilecekleri yönündedir.¹⁵⁶

Dünya kültürleri erkek ve kadın rolleri arasında neyin hoş görülebileceği ve neyin tabu olduğu konusunda ayırım yapma eğiliminde olduğundan hac esnasında da davranışların cinsiyete göre değişeceği sonucuna ulaşabiliriz. Birçok kültür, dini ritüel söz konusu olduğunda kadınlara ikincil bir statü atfeder, onları rahiplikten meneder ve ayinlerde yan rollere indirger. Bu tür uygulamaların dışavurumları, dini davranışlarda bulunan erkeklerin kadınların katılımıyla dikkatlerinin dağılacığından veya kirlenileceğinden korktuklarını düşündürmektedir. Bu bazen hac geleneklerinde de kendini gösterir. Erkekler ve kadınların her ikisinin de kutsal bir yere yaklaşmasına

¹⁵⁴ Rinpoche: “Değerli kişi.” Tibet lamalarına Tibet dilinde onore etmek maksadıyla verilen addır. Ustalaşmış bir din adamına böyle hitap edilse de genellikle yeniden bedenlendiğine inanılan lamalara bu şekilde hitap edilir.

¹⁵⁵ Shabkar : İnzivalarıyla meşhur Tibetli Budist yogi ve şair.

¹⁵⁶ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 122-142.

izin verildiğinde bile, bunu genellikle ayrı ayrı yapmaları gerekir. Adet gören veya yeni doğum yapmış kadınlar genellikle kirli olarak sınıflandırılır ve kutsal yerlere yaklaşımları yasaklanır.¹⁵⁷ Örneğin Tsari Dağı çevresindeki çoğu yol ve Labrang Manastırı çevresindeki iç tavaf yolu kadın hacılara kapatılmıştır. Bu uygulamanın Tibet Budistlerinin kadın algılarıyla ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Şöyle ki Tibet Budizm'ine göre kadın bedeni daha düşük bir yeniden doğuşa gebedir, karmik açıdan ve doğası gereği saf olmayan kadın bedeni kutsal yerleri kirletebilir ve erkek gücünü dikkat dağıtarak tüketme kapasitesine sahiptir.¹⁵⁸

2.4. Tibetlilerin Tibet'teki ve Tibet Dışındaki Kutsal Dini Coğrafyaya Bakışı

Tibet kutsal coğrafyası yalnızca Tibet platosuyla sınırlı kalmamış, Tibetlilerin benimsedikleri Hint merkezli Budist dünya kozmolojisinin etkisiyle Hindistan'ın Vajrasana¹⁵⁹ gibi bölgelerini de kutsal coğrafyanın içine almıştır. Budist Tibetliler için Hindistan'ın dünyanın yeni merkezi haline gelmesinde, Budizm'le tanışmalarında doğrudan Hint metinlerinden ve üstatlarından faydalanmaları etkili olmuştur.¹⁶⁰ Hint merkezli bir Budist idealini benimseyen Tibetliler Hindistan'ı gelecekteki tüm Budaların ortaya çıkıp aydınlanacağı yer olarak kabul ederler. Hindistan'a giden en eski Tibetli hacılar (10. yüzyılın sonu ile 13. yüzyılın ortası arasında), Sekiz Büyük Hac Yeri dahil ana hac merkezlerini bilmelerine rağmen, bu yerlerin en fazla üç tanesini ziyaret etmişlerdir. Budist Hindistan'ın tantrası Tibet'te baskın hale geldikçe, Tibetli hacıların merakı geleneksel hac mekanlarından ziyade Hint tantrik alanları olan pithalar¹⁶¹ üzerinde yoğunlaştı. Hint tantrik metinleri popüler yirmi dört pithadan oluşan bir ağdan bahseder. Hint alt kıtasında bulunan bu hac yerleri, uygulayıcının vücudundaki içsel yerlere karşılık gelen dışsal pithalardan meydana gelmektedir. Çıkış

¹⁵⁷ Linda Kay Davidson, David M. Gitlitz, "Buddhism and Pilgrimage", 195.

¹⁵⁸ Kalmar, "Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India", 48.

¹⁵⁹ Buddha'nın Hindistan'ın Bodhgaya kentinde aydınlanmaya ulaştığı nokta.

¹⁶⁰ Toni Huber, *The Holly Land Reborn* (Chicago: The University of Chicago Press, 2008), 78.

¹⁶¹ Pitha: Pithalar, inananların tezahür eden tanrıyla etkileşime girebildiği ve iletişim kurabildiği yerlerdir. Tüm pithalar birleştiğinde Tanrıça'nın yeryüzündeki bedenini temsil ederler ve aynı zamanda hac mekanlarıdır.

itibarıyla Hint alt kıtasına özgü olan pithalar, koşullar nedeniyle kısa süre sonra Tibet'te de ortaya çıkmaya başladı.¹⁶²

12-13. yüzyıllarda Müslümanların Hindistan'a hâkim olmasıyla Tibetlilerin kutsal toprakları ziyareti zorlaştı. Bu durum onları tantrik metinler üzerinde hâkim olmaya ve kendi kutsal alanlarını geliştirmeye zorladı. Böylece kısa süre içinde birçok pitha ortaya çıktı.¹⁶³ Tibet'te Sakya mezhebi hariç Hint pithasının varlığına karşı çıkan olmadı. Kagyu, Gelug ve Nyingma mezhepleri ise bu yeni oluşumu desteklediler. Hatta Kagyu lamaları halihazırda ulaşım noktasında güçlükler yaşadıkları Hint tantrik kutsal coğrafyasının eşdeğerini Tibet platosunda ikame edebilmek için gayret ettiler. Böylece kendilerinin belirledikleri mekanlarda Hint tantrik uygulamalarına alan açılmış olacaktı. Tibet Budizm'i tarihinin bu en dinamik döneminde Tibetli temsilciler, Hint Budizm'i biçimlerini Tibet'in yerel, sosyal, entelektüel ortamlarına sistematik olarak uyarlayıp entegre ediyorlardı. Örneğin Kailas, Tsari ve Labchi kutsal dağlarını tantrik meditasyon için inziva alanları şeklinde kullanmak amacıyla, bu dağların geçmişte Buda tarafından şahsen ziyaret edildiğini iddia ederek Hint tantrik pitha sisteminin bir parçası olarak tanımlanmasını sağladılar.¹⁶⁴

Devam eden süreçte Tibetliler yeni kutsal mekanlar icat etmeye devam ettiler. 16.yüzyıl itibarıyla Hindistan'daki hac mekanlarına fiziken erişim sağlamak amacıyla hac yerlerini 'yeniden' icat ettiler.¹⁶⁵ Huber hac mekanlarına dair yaptığı araştırmasında Kushinagar'ın kopyasının yaratılmasıyla ilgili ilginç bir örnek sunuyor. Budizm'i benimseyen milletler arasında kutsal toprağın tam bir kopyasının o ülkede yaratıldığına şahit oluruz. Tayland ve Burma Budistlerinin Bodhgaya'nın tam bir kopyasını ülkelerinde yapmaları gibi. Tibet Budistleri yeni hac mekanlarının ihdası konusunda oldukça usta olmalarına rağmen, Buda'yla ilişkilendirilen ana mekanlardan hiçbirinin yerel kopyalarını yapmadılar. Bunun yerine kaybolan Kushinagar'ı bambaşka bir konumda "yeniden keşfederek" kopyasını yarattılar. Yarattıkları bu yeni kutsal toprak doğrudan Hindistan'da olmasına rağmen konum olarak Tibet'e erişim

¹⁶² Kalmar, "Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India", 51.

¹⁶³ Kalmar, "Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India", 52.

¹⁶⁴ Huber, *The Holly Land Reborn*, 113-114.

¹⁶⁵ Kalmar, "Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India", 52.

noktasında büyük kolaylık sağlıyordu. Bu ikame kutsal toprakları bir kopya olarak değil, orijinal olarak yeniden keşfedilmiş antik Buda kutsal yerleri olarak tanımladılar.¹⁶⁶ 20.yüzyılın ilk yarısında İngiliz sömürgesi döneminde arkeolojinin yükselişiyle birlikte, yedi yüz yıldır ihmal edilerek harabeye dönmüş birçok alan kazılarak orijinal haline döndürülmeye çalışılmıştır.¹⁶⁷ Kushinagar bunlardan yalnızca biridir. Şu anda Hindistan'ın Orta Ganj bölgesindeki Uttar Pradesh eyaletinde olduğu bilinen Kushinagar, Tibetliler onu “yeniden keşfettiklerinde” orijinal konumundan 500 kilometre daha doğudaydı. Bu bilimsel verilere rağmen, Buda bir vizyonla Lama Karma Paksi'ye göründü ve ikame kutsal toprağın orijinal Kushinagar'la eşdeğer olduğunun bilgisini verdi. Bu bilgiler ışığında, 16. yüzyıldan 20. yüzyılın ortalarına kadar Tibetli hacılar için en popüler hac yeri olan bu ikame toprak, bir müddet daha kutsallığını korusa da 1950'lere gelindiğinde hac yeri olmaktan çıkmıştır. Bu değişimde 1911'de 13. Dalai Lama'nın, beraberindeki heyetle orijinal Kushinagar'ı ziyaret etmesinin payı büyüktür.¹⁶⁸

Yapılan arkeolojik kazılarla Budizm'in yeni dirilen bu biçimi, Seylan'da aynı anda başlayan modern bir Budist canlanma hareketine katkı sağladı. Seylanlı bir din adamı tarafından kurulan Mahabohi derneği, misyoner bir örgüt gibi çalışarak dünyaya modernlik, bilim, hoşgörü, eşitlik ve akıl dini olarak idealize edilmiş bir Budizm versiyonunu Hindistan'da yeniden keşfedilen yerlerle birlikte tanıttı. Derneğin en önemli icraatıysa Sarnath'da geniş katılımlı bir kalıntı festivali düzenlemesiydi. Festival sırasında kazılarda çıkarılan Buda'ya ait kalıntılar ilk kez halkla buluştu ve halk kalıntıların etrafında dolaşmaya başladı. Hızla binlerce yeni hacı çeken kalıntı festivalinin bir diğer önemli yanı ise mezhep ayırt etmeksizin Budizm'e inanan tüm insanları bir araya toplamasıydı. Tarihe tüm Budizm biçimlerini birleştiren ilk modern

¹⁶⁶ Huber, *The Holly Land Reborn*, 126.

¹⁶⁷ Kalmar, “Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India”, 54.

¹⁶⁸ Huber, *The Holly Land Reborn*, 128-154.

hac ritüeli olarak geçen festivale Tibetliler, daha önce Tibet dışında hiç yapılmamış olan cham¹⁶⁹ dansını sergileyerek katıldılar.¹⁷⁰

Resim 1: Cham Dansı ¹⁷¹

Tibetliler (Bodnath köyü özelinde) kışın tuz, yak kuyruğu ve yün battaniyelerini tahılla takas edebilmek amacıyla Katmandu vadisini ziyaret ediyorlardı. Turkuaz, akik, yakut gibi değerli taşlarla birlikte tıbbi bitkilerin de ticaretini yapıyorlardı. Bu yolculuklar esasında hem ziyaret hem ticaret diyebileceğimiz türden hac yolculuklarıydı. Tibetlilerin bu hac yolculuklarında en önem verdikleri adres Buda'nın aydınlanmaya ulaştığı Bodh Gaya'ydı. Moğolistan'da bulunan Urga, Dalai Lama'nın burada iki yıl (1904-1906) kalmasından dolayı, bir "Yaşayan Buda" merkezi olmuş ve dolayısıyla geçici bir hac mekanına dönüşmüştür. Bu nedenle hem laik hacılar hem de manastır ticaret misyonları tarafından hac ve

¹⁶⁹ Geleneksel Tibet müzik aletleri kullanılarak yapılan dini bir dans biçimidir. Genellikle kutsal yerlerde, büyük dini toplantılarda ve festivallerde tanrılara sunulan canlı, maskeli, kostümlü bir dansır. İblislerin boyunduruk altına alınması gibi önemli Tibet mitolojik temalarını tasvir eden çeşitli dini dramaların canlandırılmasını içerir.

¹⁷⁰ Huber, *The Holly Land Reborn*, 293-295-301.

¹⁷¹ "Cham Dance in Ladakh : A Ritual Dance by Tibetan Monks" (Erişim 29 Mart 2025).

ticaret amaçlı ziyaret edilmektedir. Hac ziyaretleri ister laik hacılar ister manastır misyonlarınca yapılsın, büyük dini festivallere eşlik eden ticari faaliyetlerde önemli bir ekonomik etkiye sahiptir. Bu dini festivaller, alıcıyı ve satıcıyı dini bir görevi takiben, belirli bir yer ve zamanda, ticaret maksadıyla buluşturan, eğlenerek iyi vakit geçirmenin sağlandığı yıllık toplantılar olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım Tibet halkına oldukça uygun bir tanımdır.¹⁷²

Hindistan başbakanı Morarji Desai ile mektuplaşmalarından bahseden Dalai Lama, Desai'nin kendisine Hindistan ve Tibet'in aynı Bodhi ağacının iki dalı olduğunu yazdığını aktarıyor. Kendisi de bu bakış açısını teyit ederek iki ülke arasında derin bir bağ olduğunu ekliyor. Şöyle ki pek çok Hintlinin Tibet'i yeryüzündeki cennet, tanrıların ve kutsal mekanların diyarı olarak gördüğünü, Tibet'in kutsal dağı Kailash'ın ve Manasarovar Gölünün dindar Hindular için önemli hac yerleri olduğunu dile getiriyor. Ve Tibetliler için Hindistan'ın Aryabhumi¹⁷³ ve azizlerin diyarı olduğunu vurguluyor.¹⁷⁴

2.5. Tibet Budizminde Hac Çeşitleri

Hac için kutsal kabul edilen alanlar dağlar, göller ve mağaralar gibi doğal alanlar; şehirler, manastırlar ve tapınaklar gibi insan yapımı alanlar; gizli topraklar ve kutsal insanlar gibi birkaç farklı kategoriye ayrılabilir.¹⁷⁵ Tapınaklar, kutsal emanetler gibi alanlar doğası gereği hac mekânı olurken; bodhi ağaçları, sütunlar, resimler dahi hac mekânı olarak kabul edilebilir.¹⁷⁶

Hac yolculukları ölçeklerine göre de farklı kategorilerde değerlendirilebilir. Bazı hac yolculukları yereldir, birkaç gün sürer ve hacıların bilmedikleri topraklara girmesini gerektirmez. Bu türden hac yolculukları bireysel ya da aile içinde organize

¹⁷² Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 68-69.

¹⁷³ Aryabhumi: Soylu varlıkların diyarı.

¹⁷⁴ Lama Dalai, *Das Buch der Freiheit* (Bielefeld: The Club Press, 2001), 298.

¹⁷⁵ Katia C. Buffetrille, *From Bhakti to Bon: Festschrift for Per Kværne*, ed. H. Havnevik (Oslo: Novus Press, 2015), 133; Donnley, "Pilgrimage in Buddhist Tibet", 9.

¹⁷⁶ David Geary - Kiran Shinde, "Buddhist Pilgrimage and the Ritual Ecology of Sacred Sites in the Indo-Gangetic Region", *Religions* 12/385 (2021), 8.

edilen ve tekrarlanabilir niteliktedir. Örneğin Batang kasabası sakinleri için bir hac mekânı olan Dorjetroleh'in ikiz zirvesine yapılan hac yalnızca birkaç günde tamamlanır. Bölgesel dağlar ve önemli isimlerin enkarnasyonlarına yapılan daha uzun süreli hac yolculukları da vardır. Amnye Machen, Yurce ve Kawakarpo bu bölgesel hac dağlarına örnektir. Son kategori, Laphyi ve Tsari dağ bölgeleri ile Tashilunpo ve Kumbum manastırları gibi Tibet'in başlıca güç merkezlerine yapılan ülke çapındaki hac ziyaretlerini içerir. Buralara yapılan hacler tıpkı Lhasa ve Kailash'a yapılan hacler gibi "hayat boyu bir kez" kategorisine girer. Ancak değerlendirme hacı adayının ana hac merkezine göre göreceli konumuna bağlıdır.¹⁷⁷

Resim 2: Tüm vücut secdesiyle hac yapan Tibetliler¹⁷⁸

Tibet'in hac yolculuklarında kutsal dağlara göllere ve mağaralara ziyaretler yapılır. Çünkü bu yerler kutsal mekân anlayışında bir birlik oluştururlar. Genellikle bir dağ bir göle ilişkilendirilir. Bu ilişkide dağ baba, göl anne olarak kabul edilir.

¹⁷⁷ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 72-76.

¹⁷⁸ *The Guardian*, "The Road to Tibet" (Erişim 11 Mayıs 2025).

Mağaralar ise hem dağdaki konumları hem de inziva ve meditasyon mekânı olmaları hasebiyle bu bütünün önemli bir parçası olarak görülürler.¹⁷⁹

2.5.1. Dağlar

Dağlar, kutsal yer olarak kabul edilen en yaygın doğal mekanlardır. Tibet'te bir dağın kutsal ve güçlü bir yer olduğu fikrine en eski Tibet metinlerinde dahi rastlanabilir. Himalaya sıradağları boyunca çok sayıda zirve kutsal dağ olarak kabul edilir. Genellikle bölgesel öneme sahip bu dağlardan bazıları Tibetli hacıların dikkatini çeker. En önemli hac dağları Kailash, Tsari, Lapchi, Amnye Machen, Kawa Karpo ve Kongpo Bönnri'dir.¹⁸⁰ Tibetçe kutsal dağları sıradan dağlardan ayırmak için “gnas ri” terimi kullanılır. Gnas “yer” demektir. Ancak bu terim aynı zamanda “Budizm’e ait kutsal yerler” şeklinde de anlaşılır. Öte yandan kutsal bir gölü diğer sıradan gölleri ayıran özel bir terim yoktur.¹⁸¹

Tibet Budist geleneğinde Kailash dağı “kar mücevheri, büyük kar dağı” anlamında “Tise” olarak anılır. Sakyamuni Buda'nın burayı ziyaret ettiği söylenir. Tibet Budistleri Kailash Dağını, Khorlo Dompa¹⁸² adlı bir tantrik meditasyon tanrısı ve eşi Vajra ile ilişkilendirip, dağı onların meskeni kabul ederler.¹⁸³ Budist tantra aktarımı Kailash dağını Khorlo Dompa Mandalası¹⁸⁴ ile özdeşleştirir ve Kailash'ın kutsallığına dair birincil kaynak kabul eder.¹⁸⁵ Khorlo Dompa maңdalasının fiziksel tezahürü olarak kabul edilen dağın gücü manzarayı kutsallaştırır ve etaplarını tamamlayan hacıları kutsayarak arındırır.¹⁸⁶ Mandalalar dini ikonografinin sembolik renklerle geometrik şekiller üzerine yerleştirilip, inananların bakışlarını bir hedefe kilitlemek amacıyla tasarlanmıştır. Dini metinlerde öngörülen manevi bir üst seviyeye geçiş için öğrenci bir mandalaya yani bir tanrılar çemberine girmeye çağırılır.

¹⁷⁹ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 39.

¹⁸⁰ Donnley, “Pilgrimage in Buddhist Tibet”, 12.

¹⁸¹ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 39.

¹⁸² Khorlo Dompa: Buda Sakyamuni'nin tantrik tezahürü olan Heruka Chakrasamvara'dır.

¹⁸³ Sonam Joldan vd., “Pilgrimage Tourism to Mount Kailash: A Case Study of the Ladakh Route”, *Antrocom Journal of Anthropology* 18/2b (2022), 495.

¹⁸⁴ Khorlo Dompa / Cakrasamvara Mandalası : Mandala, merkezinde koyu mavi renkle temsil edilen yarı öfkeli Buda Chakrasamvara'nın evrenini ve dışı partneri kırmızı Vajra'yı temsil eder.

¹⁸⁵ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 201-205.

¹⁸⁶ Donnley, “Pilgrimage in Buddhist Tibet”, 12.

Mandalaya dair görselleştirme ve meditasyon sanatını bir ustadan öğrenen öğrencinin hedefi mandalanın merkezinde yer alan ana tanrıyla özdeşleşmektir. Bu özdeşleşmeyle tanrı karakterine bürünmeyi başaran öğrenci dönüşmüş kabul edilir. Bon taraftarlarına göre Kailash, Zhangzhung krallığının merkezinde bulunan Bon dininin kadim kutsal bir yeridir. 6714 metrelik Kailash etrafındaki Budist hac rotasının, büyük Tibetli Kagyü ustası ve hacı Götsangpa tarafından kurulduğu söylenir ve Kagyü tarikatının bu alanda güçlü bir varlığı vardır. Drigung ve Drukpa Kagyü ustaları burada merkezler kurmuşlardır. Diğer iki büyük dağ hac yeri olan Tsari ve Lapchi de Khorlo Dompa mañdalaları olarak düşünülür.¹⁸⁷ Kailash dağı, karlı dağ, göller ve dört nehirden oluşmaktadır. Kailash dağı merkezde yükselir ve çevresindeki dört ana noktaya dört tapınak inşa edilmiştir. Tüm yükselti ve büyük kayalar Budist tanrıların isimlerini taşır. İyi bilinen üç tavaf yolu vardır ve bu yollar belirli insan kategorilerinin kullanması için tasarlanmıştır. En uzun olan dış yol sıradan insanlar için, ortadaki yol dākinī¹⁸⁸ ve dāka¹⁸⁹ için, en içteki üçüncü yol ise beş yüz arhat¹⁹⁰ içindir. Kutsal mekanların birçoğunda bu üç tür yolun varlığı, kutsal manzaraya katılan hacının ilerlemesini kurumsallaştırdığı için Budizm'in etkisiyle oluşturulduğunu söyleyebiliriz. Kailash dağının şöhretinden etkilenen hacılar Tibet'in her yerinden buraya gelirler ve ancak bu şekilde dağda ikamet eden Budist tanrıların isteklerini yerine getireceğine inanırlar. Vaktiyle bir yu lha olduğunu bildiğimiz Kailash'ta tavaf eden hacılar için yu lha'nın hala bir işlevi vardır. Budizm tarafından boyun eğdirilmiş olsa da hacılar hala onu hatırlar ve hac yolculuklarını ona adarlar.¹⁹¹

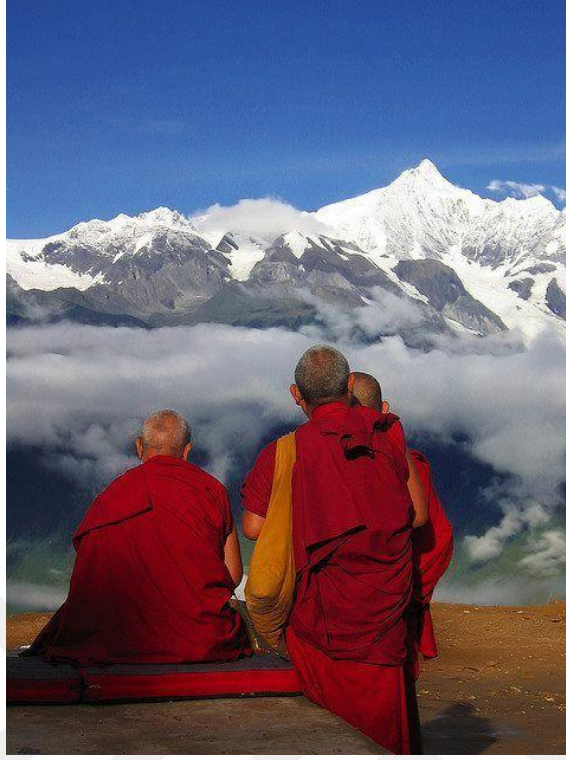
¹⁸⁷ Donnley, "Pilgrimage in Buddhist Tibet", 12.

¹⁸⁸ Dakini: Sezgisel bilginin dişileştirilmiş hali olan dakiniler, tibet vajrayana geleneğine aittirler. Görüntüleri korkunçtur ve ölü yakma alanları gibi korkutucu alanlarda dolaşırlar. Sanatta dinsel hareketler yapan dişî figürler olarak resmedilirler.

¹⁸⁹ Daka: Dakinilerin erkek versiyonuna denir.

¹⁹⁰ Arhat: Aydınlanmaya erişmiş ve artık gelecekte tekrar doğmayacak kişidir. Arhat ile Buda arasındaki fark, Buda'nın aydınlanmaya kendi iradesiyle ulaşması, Arhat'ın ise aydınlanma için bir başkasının rehberliğine ihtiyaç duymasıdır. Bu farka rağmen Buda'ya da arhat diye hitap edilmiştir.

¹⁹¹ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 46-51.

Resim 3: Tibetli keşişler kutsal dağları izlerken¹⁹²

Tibetliler ölümlü gözlerin göremediği bir alemde yükseldiğine inandıkları Kailash'a ulaşmak için yaklaşık elli kilometre yol kat ederler ve dağın sadece zirvesinin değil, tüm bölgenin tanrıların yurdu olduğuna inanırlar.¹⁹³ Yaygın bir Budist efsanesine göre Milarepa, Bon büyücüsü Naro Bönchung'u alt ederek Kailash'ı kendi inziva yeri yapmıştır.¹⁹⁴ Hac için Kailash'ı tercih eden hiçbir hacı dağın zirvesine ayak basmamıştır çünkü hacılar böylesi bir davranışı saygısızlık göstergesi olarak algıladılar. Bu gizli kuralı delen tek kişi sihirli bir şekilde zirveye uçan Milarepa'dır.¹⁹⁵ Günümüz Çin, Hindistan ve Nepal sınırlarının kesiştiği noktaya yakın olan Kailash yüzyıllardır farklı dinlerden hacı adayları için güçlü bir ruhsal çekime sahip olmuştur. Hindular, Jainistler, Budistler ve Bonpolar burada tavaf etmenin ruhsal arınmaya ve nihai kurtuluşa vesile olacağını düşünürler.¹⁹⁶ Kutsal Kailash Dağı'na yapılan hac

¹⁹² "Tibetan Population", *Tibetan Culture Museum* (Erişim 29 Haziran 2025).

¹⁹³ Johnson Russell - Kerry Moran, *Kailas on Pilgrimage to the Sacred Mountain of Tibet* (Singapore: Thames and Hudson, 1989), 9.

¹⁹⁴ Donnley, "Pilgrimage in Buddhist Tibet", 12.

¹⁹⁵ Russell - Moran, *Kailas on Pilgrimage to the Sacred Mountain of Tibet*, 87.

¹⁹⁶ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 191-193.

yolculukları, dini, kültürel, bölgesel ve ırksal farklılıkların sınırlarının aşıldığı bir uygulama haline gelmiştir.¹⁹⁷ Her hacı adayı için farklı bir dili olan Kailash, dört dini ortak bir noktada buluşturur. Şöyle ki bu dinlerin köken mitleri Kailash Dağı'ndan efsanevi Meru Dağı olarak bahseder ve kutsal dağın axismundi olduğuna inanılır.¹⁹⁸ Dağlar bazen kutsal varlıkların ve tanrıların ikametgahı olarak bazen de hiyerofanileri olarak kabul edilmektedir. Hiyerofaniler aracılığıyla yer, gök ve alt bölgeler olarak adlandırılan üç kozmik bölge arasında iletişim sağlanmıştır. Bu iletişim tanrıların dünyasından ölümlerin dünyasına doğru bir kapı açıldığı anlamına gelmektedir. Bu kapı Axis Mundi'dir, yeri ve göğü birbirine bağladığı gibi ayakta durmasını da sağlar ve tabanı da bir sütun gibi aşağıdaki dünyaya gömülerek sabitlenmiştir.¹⁹⁹

Kailash manzarasının her adımı inancın coğrafyasını tasvir eder. Dua bayrakları, kaya höyükleri, kutsal kişilere ait ayak izleri ve anılar. Kutsalın varlığının adeta bolluğuyla doğrulandığı bu coğrafyada her adımın kendine özgü bir efsanesi; her kayanın, tepenin ve pınarın kendine özgü bir tanrısı vardır. Hacı adaylarının zihinlerinde ilahi olanın fiziksel bir biçim aldığı bu kutsal dağda, her biri farklı bir tanrı tahayyülüyle gelen adaylar hem ruhsal hem de dünyevi bir yolculukla çıplak gerçekliği hedeflerler.²⁰⁰

Budist inancına göre insanın potansiyelinde var olan aydınlanma kuvveti Kailash dağının görülmesi ile aktive edilip geliştirilmelidir. Kutsal kitap Vinaya'da, Kailash Dağı'nda tavaf etmenin, secde etmenin ve adak sunmanın manevi öneminden bahsedilir. Hacı adayları tavaf ederek saygılarını sunar ve bu tavaftan hasıl olacak büyük meyveleri beklerler. Kailash'ta on tavaf yapmanın bir Kalpa'nın²⁰¹ kirliliğini temizleyeceğine inanılır. Yüz hacı adayı tek bir ömürde Budalığa erişecektir.²⁰² İlk Drukpa Kagyü hiyerarşisi Tsangpa Gyaré Yeshé Dorjé, bir tavafin bir hayatın tüm

¹⁹⁷ Joldan vd., "Pilgrimage Tourism to Mount Kailash: A Case Study of the Ladakh Route", 494.

¹⁹⁸ Donnley, "Pilgrimage in Buddhist Tibet", 12; Russell - Moran, *Kailas on Pilgrimage to the Sacred Mountain of Tibet*, 9; Joldan vd., "Pilgrimage Tourism to Mount Kailash: A Case Study of the Ladakh Route", 494.

¹⁹⁹ Mircea Eliade, *Kutsal ve Kutsal Dışı* (İstanbul: Alfa, 2015), 35.

²⁰⁰ Russell - Moran, *Kailas on Pilgrimage to the Sacred Mountain of Tibet*, 9.

²⁰¹ Kalpa: Ölçülemez derecede uzun zaman demektir.

²⁰² Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 191-193.

karanlıklarını temizleyeceğini, on tavafin bir kozmik çağın karanlıklarını temizleyeceğini ve yüz tavafin o yaşam süresinde Budalığı getireceğini aktarmıştır.²⁰³

A myes rMa chen Dağı Budizm'in kutsal kabul ettiği ve hac yapılan dağlardan biridir. Adına adanmış iki hac rehberi bulunmaktadır. Tavaf yolu boyunca az da olsa, Budist çağrışımlar taşımayan kutsal alanlar mevcuttur. 1990'a gelene kadar sadece bir manastır ve bir stupa vardır. Bu dağa yapılan hac yolculuğu genellikle çevre bölgelerdeki göçebeleri çekmektedir. Hacılar A myes rMa chen'da sadece bir tavaf yolu bilirler, oysa kutsal Kailash dağında tavaf için üç yol vardır. Bu dağın hacıları Budizm'le tamamen örtüşmeyen davranışlar sergilerler. Bazıları at sırtında tavaf eder, birçoğu silah taşır ve molalarda eğlenirler. Taşları kaldırıp taşırılar, uçurumda bir çıkıntıdan asılmak suretiyle günahlarını tartarlar ve "cehenneme giden yol"u geçerler, tanrıyı memnun etmeye çalışırlar. Avlanmak için dağdan çok uzaklaşmazlar, tavaf yolunu takiben dizilmiş taşlara dualar kazıyarak Budist tanrılarından af dilerler ancak dualarını savaşıcı tanrı rMa chen spom ra'ya eder, kabulünü de ondan beklerler.²⁰⁴ A myes rma chen'in Tibet'in tüm bölgelerinden hacıları çeken bir dağ olduğu söylenemezse de çeşitli koşulların bir sonucu olarak giderek daha fazla evrensel ilgi gören yerel öneme sahip bir dağ olduğu söylenebilir.²⁰⁵

Kutsal Tibet şehri Lhasa etrafındaki daire rotası yaklaşık 9 kilometredir. Bu uzun tavafların en zorlularından biri, dünyanın en engebeli ve en yüksek arazilerinden bazılarında 50 kilometrelik Tibet Budistlerinin Kailas Dağı'nı tavaf etmesidir.²⁰⁶ Kailash için en çok tercih edilen bir günlük koralardır. Sağlıklı bir yetişkin 16-17 saatte bu yolu alabilir.²⁰⁷

²⁰³ Donnley, "Pilgrimage in Buddhist Tibet", 12.

²⁰⁴ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 46-51.

²⁰⁵ Buffetrille, *A Life in Tibetan Studies*, 97-98.

²⁰⁶ Linda Kay Davidson, David M. Gitlitz, "Buddhism and Pilgrimage", 113.

²⁰⁷ Russell - Moran, *Kailas on Pilgrimage to the Sacred Mountain of Tibet*, 24-42.

2.5.2. Göller

Antik Tibet dünya görüşü dağ kutsal alanlarını tanımlarken göllerle birlikte tanımlar. Genellikle dağın erkek, gölün dişi olarak tanımlandığı bu görüşe göre dağ ve göl cinsiyetli bir çifttir. Kailash'ın otuz altı kilometre güneyinde bulunan Manasarovar gölü Kailash'ı ziyaret eden hacılar tarafından rotaya dahil edilir.²⁰⁸ Kailash-Manasarovar Hinduizm'de de kutsal kabul edilen ve erken dönemlerden itibaren hac yolculuklarının yapıldığı bir yerdir.²⁰⁹

Resim 4: Manasarovar gölü ve Kailash dağı zirvesi ²¹⁰

Tibetliler için su ve dolayısıyla göller kutsal kabul edildiği için suları şifalıdır. Bu kutsallığı ifade etmek için “değerli göl” anlamında “Tso Rinpoche” derler. Suyun potansiyel gücüne olan inançları, Manasarovar gölüne hürmetlerinde görülebilir. Onlar için Kailash ve Manasarovar buluşması tesadüfi değildir. Hacılar evlerindeki dini ritüellerinde kullanmak üzere bu göllerden su doldurup dönerler. Hindular kutsal kabul ettikleri göle en soğuk zamanda bile tüm vücut dalarlar çünkü bu dalışın tanrı olarak

²⁰⁸ Donnley, “Pilgrimage in Buddhist Tibet”, 13.

²⁰⁹ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 215.

²¹⁰ “Kailash and Manasarovar” (Erişim 30 Haziran 2025).

enkarnasyon kazanmanın bir yolu olduğuna dair inanışları vardır. Tibetliler ise gölde yıkanmanın onu kirletmek olduğunu düşündükleri için dalmak yerine şifa niyetiyle birkaç yudum içerler ve başlarına su serperler.²¹¹ Tibet budistleri 2.500 yıldan uzun süredir hac odağı olan bölgedeki Manasarovar'ın suyunu içmek hacıları yüzlerce hayatın günahlarından kurtarır. Kailash dağının tamamlayıcısı olan gölü de evrenin kozmik merkezi olarak gördüklerinden gölün suyunu özellikle faydalı bulurlar. Hatta öyle ki gölün etrafında bir tavaf yapmak anında Budalığa yol açabilir; bu nedenle birçok hacı gölün tavafını Kailas Dağı'nın etrafında bir tavafla birleştirir. En az dört gün süren tavaf, tüm vucüt secdesiyle üç haftada tamamlanabilir.²¹²

Manasarovar'a yakın Rakshas Tal'da hacıları çeker ancak bazı göller tek başlarına hac mekanları olarak öne çıkarlar. Kuzey-orta Tibet'te, büyük kutsal dağ tanrısı Nyenchen Tanglha'nın eşi olarak kabul edilen Namtso Gölü bulunur. Güney-orta Tibet'te kehanet amacıyla ziyaret edilen Yamdrok Gölü bulunur. Doğu Tibet'te Dalai Lamaların seçilmesinde oynadığı rol nedeniyle ünlü olan Lhamo Latso bulunur. Göl Dalai Lama ve Pançen Lamaların koruyucusu olarak kabul edilen Palden Lhamo'nun²¹³ ruhunun su altı meskeni olarak kabul edilir. Palden Lhamo'nun birinci dalai Lama'ya "Dalay Lamaların reenkarnasyon soyunu koruyacağına" dair verdiği teminat sonrasında, ikinci Dalai Lama Gendun Gyatso (1476–1542), gölde bazı vizyonlar deneyimledi. Bu vizyonla birlikte İkinci dalai lama ve ondan sonraki tüm dalai lamalar bir sonraki reenkarnasyonu belirlemek ve meditasyon yapmak için gölü ziyaret ettiler. Doğu Tibet'in bir eyaleti olan Amdo'da bulunan Mtsho sngon po gölünün tavaf yoluna dair çok sayıda iyi belgelenmiş efsane vardır.²¹⁴

²¹¹ Russell - Moran, *Kailas on Pilgrimage to the Sacred Mountain of Tibet*, 40-46.

²¹² Linda Kay Davidson, David M. Gitlitz, "Buddhism and Pilgrimage", 327.

²¹³ Palden Lhamo: Tibet'in koruyucusu olarak kabul edilen öfkeli bir tanrıdır.

²¹⁴ Donnley, "Pilgrimage in Buddhist Tibet", 13.

2.5.3. Mağaralar

Mağaralar kutsal dağ hac yolculuklarının önemli bir parçasıdır. Mağaralarda hissedilen güç Padmasambhava, Milarepa ve diğer efsanevi tantrik ustaların meditatif gücüne atfedilir. Bu mağaralarda yapılan meditasyonun arınma ve ruhsal dönüşüm açısından ciddi etkileri olduğuna inanılmaktadır. “Rahim mağarası” adı verilen bir başka mağarada hacılar dar bir geçitten girip çıkarak birikmiş kötülük ve kirliliklerinden arınırlar. Kongpo’daki Bon dağının mağaraları hacıların içinden geçtiği mandalanın temel bölümleridir. Bu Tibet’teki kutsal yerlerin mandalizasyonu olarak adlandırılan işaretlemenin güzel bir örneğidir. Gizli hazine olarak adlandırılan ter ma’ların²¹⁵ keşfedildiği mağaralar da meditasyon için güçlendirilmiş olarak kabul edilir ve hac için arzu duyulan yerler arasındadırlar. Padmasambhava ile ilişkili hac yolculuklarında özellikle önemli olan ve iyi bilinen iki mağara bulunmaktadır. İlki Katmandu Vadisi’ndeki Pharping yakınlarında bulunan Asura Mağarası’nın, Padmasambhava’nın Tibet’teki olumsuz güçleri bastırmak için kullandığı Vajrakilāya ritüel sisteminde ustalaştığı yer olduğu düşünülmektedir. İkincisi Doğu Nepal’de, Padmasambhava’nın uzun yaşam siddhi’sine²¹⁶ ulaştığı Halase Maratika mağaralarıdır. Geçmişte Tibetli hacılar tarafından pek ziyaret edilmeyen bu mekân daha çok Hindular için kutsal kabul ediliyordu ancak Hindular artık yerlerini Şerpalar²¹⁷ ve Tibet Budistlerine bırakıyorlar. Kutsal mağarada gün geçtikçe dini etkinlikler artıyor. Tibetli din adamları hiyerarşisinden ritüelleri uygulamak ve inzivaya çekilmek maksadıyla düzenli olarak ziyaretler yapıyor.²¹⁸ Hindistan’ın Himachal Pradesh eyaletinin Mandi Bölgesi’ndeki Rewalsar mağaraları 19. yüzyıla kadar önemi fark edilmese de zaman içinde hem Tibet’teki hem de sürgündeki Tibetliler için önemli bir hac yeri haline gelmiştir.²¹⁹

²¹⁵ Ter ma: Terma “gizli hazine” demektir ve genel olarak gizli öğretiyi yeniden keşfetme geleneğine denir. Padmasambhava gibi ustalar termaları saklayarak, içeriklerin ifşası için şartlar olgunlaştığında keşfedilmelerini sağladılar. Tibet geleneğinde terma toprakta, taşta, bir bitkide, suda veya gökyüzünde saklanmış olabilir. Bunlar termaların keşfedicisi olan tertön’ler tarafından keşfedilir.

²¹⁶ Siddhi: Yoga, meditasyon gibi titiz ve başarılı ruhsal uygulamalarla elde edilen mucizevi bir güç veya mükemmel bir yetenektir.

²¹⁷ Şerpa: Tibet dilinde “doğuda yaşayan, doğu insanı” demektir. Bunlar Tibet’ten Nepal’e göç etmiş Budistlerdir.

²¹⁸ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 53-54.

²¹⁹ Donnley, “Pilgrimage in Buddhist Tibet”, 13.

2.5.4. Gizli topraklar

Gizli topraklar (sbas yul), Padmasambhava tarafından gelecekteki bir kargaşa durumunda uygulayıcıların sığınması veya ileri düzey uygulayıcıların manevi ilerlemelerine hizmet etmesi için sakladığı vadilerdir. Bu gizli topraklara büyük bir tantrik usta tarafından “açılmadan” ulaşılamadığı ve haklarında daha önceden bilgi sahibi olunamadığı söylenir. Bu gizli toprakların en bilineni Tibet'in güneydoğusundaki Padma bkod'tur. Efsaneler gizli toprakların uygulayıcıların sığınması amacıyla Padmasambhava ve Kral Khri srong lde'u btsan tarafından saklandığını söylese de bu tür yerlerde bulunan başka metinlerde buraların kraliyet soyundan gelenler için sığınak olarak hazırlandığını öne sürülür. Bu toprakların keşfi, Nyingma mezhebinin zulüm gördüğü 17. ve 18. yüzyıllarda zirveye ulaşmıştır. İçerisinde ter ma'ların keşfedildiği mağaralar da barındıran bu vadiler meditasyon ve hac için arzu duyulan yerler arasındadırlar.²²⁰

2.5.5. İnsan Yapımı Yerler ve Kutsal İnsanlara Hac Yolculuğu

Manastırlar, tapınaklar ve diğer insan yapımı yerler kutsanmış imgelerin, keşişlerin, lamaların ve yogilerin karizmatik gücünün yaşadıkları yapıları etkileyeceğine olan inançtan dolayı kutsal kabul edilirler. Aynı zamanda Tibet'in başkenti olan Lhasa, Tibetlilerin uzun zamandır hac merkezidir. Tibet'in ilk büyük Budist kralı Songtsen Gampo'nun Çinli eşi tarafından Jowo Rinpoche veya Jowo Shakyamuni olarak bilinen bir Buda heykeli Tibet'e getirilmiştir. Altın ve türlü mücevherlerle süslenmiş heykel, Lhasa şehrinin manevi kalbi olarak kabul edilen Jokhang Tapınağı'na yerleştirilmiştir. Hacılar bu sebeplerle Jokhang'ı tavaf eder ve önünde secde ederler. Kutsal Lhasa şehrini Gelukpa mezhebinin üç büyük manastırı olan Ganden, Drepung ve Sera çevreler. Lhasa'nın güneydoğusunda Padmasambhava ve Santarakşita'nın çabalarıyla kurulan Tibet'in ilk manastırı olma özelliğini taşıyan Samye manastırı yer alır. Manastırlara yapılan hac yolculukları özellikle sangha'nın

²²⁰ Donnley, “Pilgrimage in Buddhist Tibet”, 14.

manastırları mesken tutmuş olmasından dolayı yapılır. Bir manastırda yüksek bir lama veya tulku varsa manastırın bu manevi üstatların karizmatik gücüyle güçlendirilmiş olduğuna inanılır. Bazı manastırlar yerel hacıları kendilerine çekerken bazıları da Tibet'in her yerinden ve hatta Tibet'in ötesinden hacıları çeker.²²¹ Dini değerlerle yüklenmiş bu kutsal kişi ve alanların inananları bir mıknatıs gibi çekmesi inananların onları kutsala giden bir kanal olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Hacılar varlıklarıyla yerlere kutsallık bahşedenleri iyileşmek, aydınlanmak veya kurtarılmak için ararlar ve ne kadar etkili oldukları düşünülürse, çekimleri de o kadar büyük olur.²²²

Buraya kadar ele alınan tüm hac yolculukları tantrik tanrıların farkına vararak onlarla özdeşleşen kişilerin güçlendirdiği hac yerleriydi. İnsan yapımı yerlere yapılan hac yolculuklarının çoğu, bir anlamda kutsal kişilere yapılan hac yolculuklarıdır. 1959'dan önce Potala'ya yapılan hac ziyaretlerinin yaşayan Dalai Lama'ya odaklanması buna örnektir. 1954 ve 1956'da başta Dalai Lama olmak üzere, yüksek lamaların ve büyük öğretmenlerin öğretilerine katılmak amacıyla yüz bin hacının Kalacakhra güçlendirmelerine katıldığı söyleniyor.²²³ Dalai Lama, ikamet ettiği her yerde Cambridge, Massachusetts veya Bloomington, Indiana'daki konferans salonlarını veya Bodh Gayā'daki çadır kentleri dolduran Tibet Budistleri ve Buda'nın öğretilerinin günümüz inananları arasında muazzam bir takipçi kitlesi çekmektedir.²²⁴

Budizm'de bir yer genellikle ya kutsal bir kişinin eylemleriyle ya da olağanüstü bir olayla ilişkilendirilerek kutsallaştırılır. Buda ya da Budizm için önemli diğer kutsal figürlerle ilişkilendirilen sıradan bir yer kutsal bir alana dönüştürülebilir. Buda'nın hayatı için önemli görülen sekiz yerin "Sekiz Büyük Hac Yeri"ne dönüştürülmesi buna örnektir. Sekiz Büyük Kutsal Yer, Buda'nın yaşadığı ve faaliyetlerini gerçekleştirdiği bir yer olduğu için enerjilendirilmiş kabul edilirdi. Daha erken dönemlerde, kalıntılar arasında diğer aydınlanmış üstatların kalıntıları da vardı ve onları da kapsayan saygı tüm Budist dünyaya yayıldı. Aydınlanmış varlıkların gücünün fiziki dünyada mevcut olduğu düşünülüyordu. Bu düşünce sadece sembolik bir anma amacı taşıyor bilakis

²²¹ Donnley, "Pilgrimage in Buddhist Tibet", 15.

²²² Linda Kay Davidson, David M. Gitlitz, "Buddhism and Pilgrimage", 481.

²²³ Donnley, "Pilgrimage in Buddhist Tibet", 15.

²²⁴ Linda Kay Davidson, David M. Gitlitz, "Buddhism and Pilgrimage", 481.

huzurda bulunan kişilerin hem dünyevi hem de aşkın faydalar elde etmelerine fayda sağlıyordu.²²⁵ Bu örneğin kolaylıkla uygulama alanı bulduğu bir ülke olan Tibet'te, bir üstadın ölümüyle onunla ilişkilendirilebilecek yerler kısa süre içinde hac alanlarına dönüşür. Lhasa manastırları ve Guru Rinpoche ile ilişkilendirilen yerler hacılar için popüleritesini korumaktadır. Kutsal emanet kültürünü benimseyen Tibetliler için Tibet Budist üstatlarının kalıntıları da kutsaldır ve çörtlenlerde muhafaza edilen bu emanetler hac mekânı olarak ziyaret edilir.²²⁶

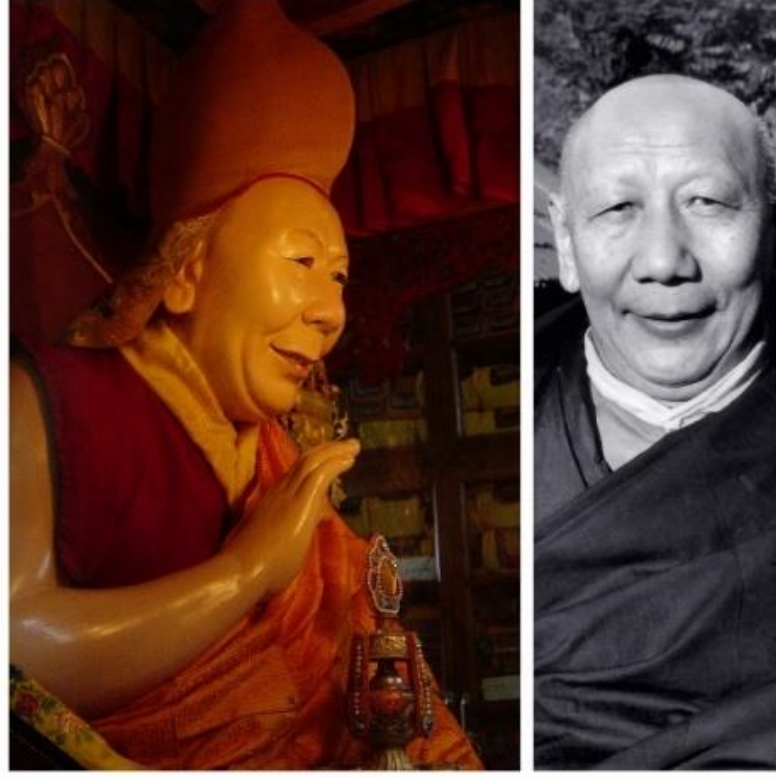
Thupten Lungtok Namgyal Trinley, 6. Yongzin Ling Rinpoche,(1903-1983) 14. Dalai Lama'nın öğretmenidir. Kurutulmuş mumyası bir hac ve tapınma nesnesidir.²²⁷ 14. Dalai Lama, öğretmenin reenkarnasyonunun hızlı bir şekilde geri dönmesi için bir dua yazsa da ona ait kalıntıların geleneksel bir mumyalama yöntemiyle korunmasını istedi. Ling Rinpoche'nin öğrencisi olan Amerikalı bir heykeltıraş, mumyalanmış bedeni örtmek için kendisine benzeyen bir heykel yaptı. Dalai Lama bedeni kutsadı ve bedene giydirilen heykel ise Dharamsala'daki özel tapınakta saklanıyor. Rinpoche'nin dişlerini muhafaza etmek için altın ve bakırdan bir Bodhi stupası inşa edildi ve şu an Drepung Loseling Manastırı'nın dua salonunda bulunuyor.²²⁸

²²⁵ Donnley, "Pilgrimage in Buddhist Tibet", 10.

²²⁶ Kalmar, "Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India", 50.

²²⁷ Peter Gold, *Tibetan Pilgrimage* (New York: Snow Lion Press, 1988), 118.

²²⁸ "Ling Rinpoche", *Ling Rinpoche İnfö* (Erişim 11 Mart 2025).

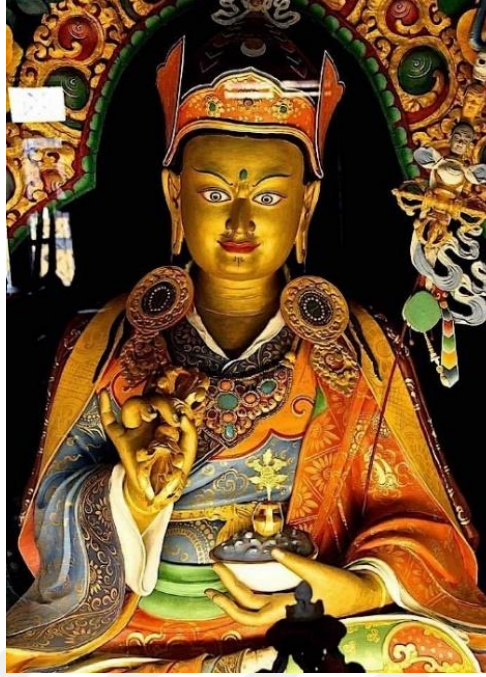

Resim 5: Kurutulmuş mummyası bir hac nesnesi olan Kyabje Yongzin Ling Rinpoche (1903-1983)²²⁹

Büyük Guru Rinpoche Padmasambhava'nın heykeli Sürgündeki Tibet hükümetinin merkezi olarak hizmet veren Hindistan'ın Dharamshala kasabasındaki bir tapınakta bulunur ve her yıl Tibetli hacıları kendine çeker. Hacılar Tibet'i Budizm'le tanıştıran Padmasambhava'dan günümüz Tibet'indeki dine yönelik engellerin kaldırılmasını isterler.²³⁰

²²⁹ "Lineage", *Ling Rinpoche* (blog) (Erişim 28 Mayıs 2025).

²³⁰ Robert Buswell - Donald S. Lopez, "Padmasambhava", *The Princeton Dictionary of Buddhism* (New Jersey: Princeton University Press, 2014), 608.

Resim 6: Tibet budizminin kilit isimlerinden biri olan Padmasambhava, nam-ı diğer Guru Rinpoche'nin tazim nesnesi olan heykeli ²³¹

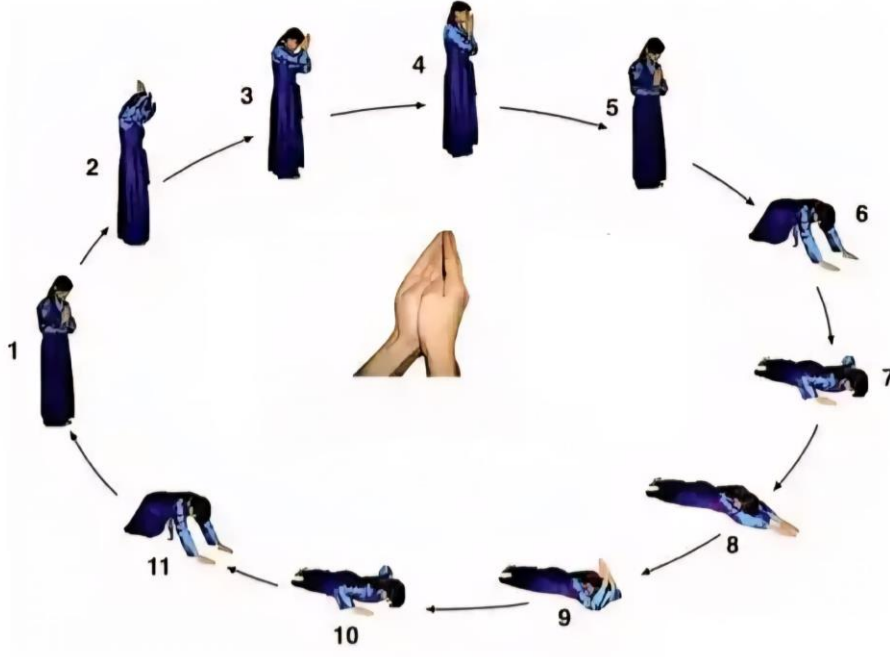
2.6. Hac Ritüelinin Unsurları

2.6.1. Secde, Tavaf ve Mantralar

Tibetliler tavaf ritüeli için kutsal bir nesne veya yerin etrafında dolaşma anlamında “gnas-skor” kelimesini kullanırlar. Kutsal bir nesne veya yeri çevrelemek, tüm bir hac yolculuğunun sembolü olduğu kadar, bir hacının kutsala saygılı hayranlığının da görünür bir işaretidir.²³² Tibetçe “kora” ise yine aynı şekilde kutsal bir yerin veya nesnenin etrafında dolaşma veya onu tavaf etme eylemi anlamına gelir. Kora ve gnas-skor kavramları birbirlerinin yerine kullanılsa da kora kavramı daha geniş anlamda tüm hac deneyimini karşılar. Tibet Budizm’inde hacılar tüm kutsal yerleri ister yürüyerek ister tüm vücut secde ederek tavaf edebilirler.

²³¹ “Guru Rinpoche”, *Liên Hoa Quang* (Erişim 10 Nisan 2025).

²³² Linda Kay Davidson, David M. Gitlitz, “Buddhism and Pilgrimage”, 113.

Resim 7: Tüm vücut secdenin aşamaları²³³

Hacı tam secde yapmak için ellerini göğsünün üzerinde birleştirerek başının üzerine kaldırır "Om Ma Ni Pad Me Hum" u söyler, ellerini indirir; alnına, burnuna, ağzına ve son olarak göğsüne dokunur, diz çöker ve tam boy secdeye uzanarak parmak uçlarının ulaştığı yeri işaretler sonra ayağa kalkarak işaretlediği kısma bu kez ayaklarını koyar ve tekrar secdeye kapanır. Hacılar her seferinde yalnızca bedenlerinin kat ettiği mesafe kadar hareket ederler. Ellerini ve vücutlarını sert zeminden korumak için deri önlükler, dizlikler ve eldivenler giyerler. Bazı hacılar yere secde için uzandıklarında esnemeyi kolaylaştırmak için ellerine tahta levhalar bağlarlar ya da ellerine de ayakkabı geçirirler.

²³³ "Tibetan People' Buddhism", *Pinterest* (Erişim 22 Mart 2025).

Resim 8: Tüm vücut secde esnasında alını nasır tutan Tibetli kadın hacı²³⁴

Dil, duygu ve düşüncelerin dışavurumunda başvurulan ilk ifade aracıdır ancak bazı durumlarda yetersiz kalabilmektedir. Dilin yanında mimik ve jestlerle birlikte kullandığımız beden dili, duygu ve düşünceleri aktarımda daha etkili olabilmektedir. Bunun için ibadetler, insanın aşkıyla olan ilişkisinde sembolik beden hareketlerine eşlik eden sözel ifadelerle düzenlenmiştir. Dolayısıyla ibadet hükmündeki her hareket sembolik anlamlar taşımaktadır.²³⁵ Tibet haccının temel bileşenleri olan tüm vücut secdesiyle yapılan bir tavafta bedenın kirleri secde ve tavaf vasıtasıyla, dilin kirleri sığınma ve dua vasıtasıyla, zihnin kirleri ise tek noktaya odaklanmış içten bir bağlılıkla edilen dua vasıtasıyla temizlenecektir.²³⁶ Tüm vücudu tam uzunlukta yere sermeyi gerektiren secde eylemi beraberinde fiziksel ve zihinsel çabayı da gerektirir.

²³⁴ *Exhausted woman doing a kora with prostrations* (Erişim 11 Haziran 2025).

²³⁵ Karaca, “Psikolojik Perspektiften Hac”, 230.

²³⁶ Huber, “Putting the gnas Back into gnas-skor: Rethinking Tibetan Buddhist Pilgrimage Practice”, 35.

Meditasyonda olduğu gibi secdeler, aydınlanma yolunda daha fazla ilerlemek için kişinin bedenini, konuşmasını ve zihnini karmik kirliliklerden arındırma aracı olarak yorumlanabilir. Yüzlerce bordo giysili rahibin ön uygulamalarını tamamlama çabasıyla aylar boyunca uzun tahtalar üzerinde tam boy secdeler yapmaları buna iyi bir örnektir.²³⁷ Buda'ya Dharma'ya ve Sangha'ya sığınarak başlanan secdelerde başın üzerinde birleştirilen eller bedeninin tamamının üç mücevhere adanmış olduğuna işaret eder. Çenenin altında birleştirilen eller Sekiz Dilimli Yolun 'Doğru Konuşma' öğretilerine tekabül eder. Takiben göğüs üzerinde birleştirilen eller kalbin üç mücevhere adandığının, diz çöküp yere kapanma ise tam anlamıyla teslimiyetin sembolüdür. 14. Dalai Lama Kailash dağında yaptığı bir gözlem sonucunda tüm vücutla secdenin faziletini anlatmak için şöyle demiştir: "Kailash Dağı'nın etrafındaki bu gibi dairesel bir hac yolunda yürürken ayaklarımız aralarında büyük boşluklarla yere değen ancak secde ettiğinizde, tüm vücudunuz daireyi kapatmak için kutsal zemine bağlanır."²³⁸ Bu sebeple secde yapılırken dizler, mide, göğüs, ağız, alın ve eller yere değecek şekilde vücut toprakla birleşmelidir.²³⁹ Tavaf, kişinin her şeyin bir başka şey etrafında belli bir düzen dahilinde döndüğü kozmik işleyişte düzenin dışında kalmayarak ona uyum sağlamasıdır.²⁴⁰ Dini bir saygı biçimi olarak ise özel kabul edilen ve kutsal bir güce sahip bir şeyle açık ve bilinçli bir bağlantı kurmayı içerir.²⁴¹ Hac yolculuğunun kişiyi kötü karmasından arındırabilecek güçte bir ibadet olduğuna inanan Tibetliler, "Buda"lığı ulaşabilmek umuduyla bu zorlu yolculuğa çıkarlar.²⁴²

²³⁷ Geary - Shinde, "Buddhist Pilgrimage and the Ritual Ecology of Sacred Sites in the Indo-Gangetic Region", 9.

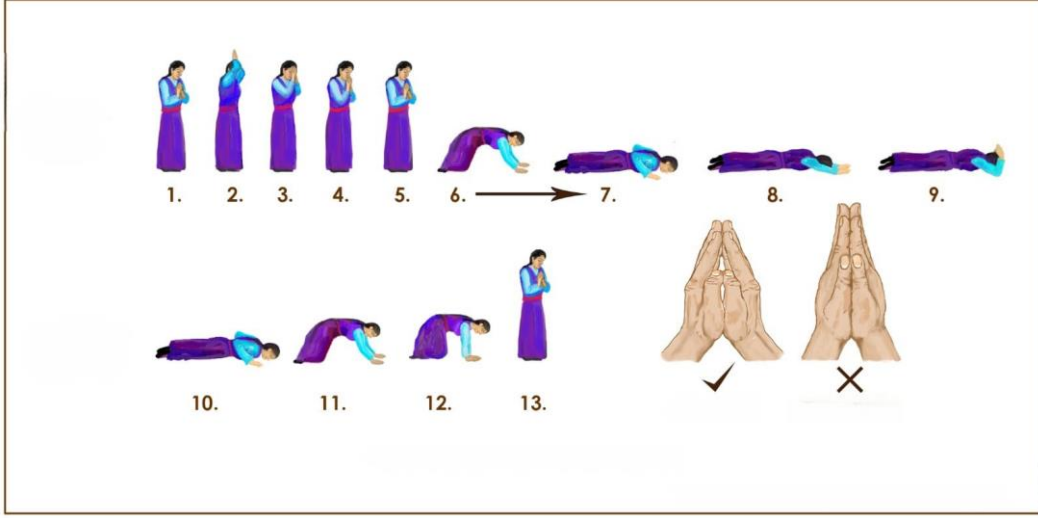
²³⁸ Huber, "Putting the gnas Back into gnas-skor: Rethinking Tibetan Buddhist Pilgrimage Practice", 35.

²³⁹ Russell - Moran, *Kailas on Pilgrimage to the Sacred Mountain of Tibet*, 63.

²⁴⁰ Karaca, "Psikolojik Perspektiften Hac", 232.

²⁴¹ Geary - Shinde, "Buddhist Pilgrimage and the Ritual Ecology of Sacred Sites in the Indo-Gangetic Region", 8.

²⁴² Kalmar, "Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India", 48.

Resim 9: Tüm vücut secdenin aşamaları ²⁴³

Tibetli hacıların okudukları geleneksel dualar sadece hacı adayının değil aynı zamanda tüm duyarlı varlıkların kurtuluşu içindir. Bu dualara bir örnek:

“ . . . Sağda, sarayda zafer sancağı gibi

Chenrezig tanrılarına dua ediyorum.

Arkada, sarayda beyaz ipekten yapılmış bir duvar gibi

İyi Kalpa'nın bin Buda'sına dua ediyorum.

Solda, küçük kar kristal sarayında

Tıp Buda'larının tanrılarına dua ediyorum.

Önde, sarayda mücevher dağı gibi,

Beş yüz Arhat'ın tanrılarına dua ediyorum.”

“Değişmeyen bir zihinle inancım var

²⁴³ “Full Prostration Tibetan Style” (Erişim 03 Haziran 2025).

Saygıyla secde ediyorum ve tavaf ediyorum...

Bizi kutsa ki varlıklara sınırsız iyilik yapma gücüne sahip olalım

Bizi kutsa ki varlıkların yüce kurtuluşu için hareket etmeye mecbur olalım

Bizi kutsa ki hem kendimize hem de başkalarına iyilik yapalım.”²⁴⁴

Hacı adayları bu ve benzeri dualara hacca rehberlik eden kitaplardan ulaşırlar. Hac rehberlerinin amacı, manzarayı tekdüzelikten çıkarıp hacı adayının onu kutsal bir manzara olarak algılamasını sağlamaktır. Tantrik esintiler taşıyan bu metinler, hacıyı doğaüstü bir düzeye taşıyarak manevi gerçekliğin içsel bir vizyonunu edebi bir şekilde aktarırlar. Esasen hacı adayı bu metinlerin içeriğine hac güzergahında karşılaştığı dindar kişiler üzerinden ulaşır ve metinde algılayamadığı kutsal manzara gerçek manzaranın üzerine bindirilmiş olur. Böylece mekân fiziksel düzlemde somut olarak benimsenmiş olur.²⁴⁵

Tibetliler, secde ederek yapılan tavafla kazanılan sevabın, yürüyerek yapılan tavaftan sekiz kat daha faziletli olduğuna inanırlar. Tibet halkına göre bir defa hacceden sıradan günahlarından arınır, cinayetten aklanmak için ise iki hac şarttır ancak hac üç defa tekrarlanırsa bir babanın veya annenin öldürülmesini bile affettirecek keyfiyete ulaşmış olur.²⁴⁶ En ateşli hacılar tüm rota boyunca secdelerle ilerleyenlerdir, alana veya turun tamamlanmasına yaklaştıkça vücutlarını kutsal zemine değdiren hacılar da vardır.²⁴⁷

Tibetliler genellikle birden fazla hac yapmaya çalışırlar, popüler olan üç hacdir. Hac olayını daha ciddiye alanlar on üç hacca odaklanırlar. Her yıl 108 haccı hedefleyen hacı adayları vardır. Kararlı adayların ancak iki mevsimde başarabileceği bu sayının Nirvana'ya ulaştırdığı söylenir. Ancak Tibetlilere göre, bizim ihlas diye

²⁴⁴ Russell - Moran, *Kailas on Pilgrimage to the Sacred Mountain of Tibet*, 61.

²⁴⁵ *Pilgrimage in Tibet*, 40-43.

²⁴⁶ K. T. S. Sarao, “Pilgrimage to Mt Kailash: The Abode of Lord Shiva”, *Dialogue* 16/2 (2014), 56.

²⁴⁷ Kalmar, “Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India”, 44.

çevirebileceğimiz, derin bir bağlılık ve saygı duygusu olmadan sadece daireler çizilerek nirvanaya ulaşamaz.²⁴⁸

Hacılar tavaf esnasında okudukları mantralar üzerinde tefekkür ederler. Her biri bir tanrıya adanmış binlerce versiyonu bulunan mantraların en meşhuru ve en çok tercih edileni ise “Om Mani Padme Hum” mantrasıdır. “Lotustaki mücevhere selam” şeklinde tercüme edilen bu ifadede mantraya tam karşılık gelen anlamın aranmasının beyhude olduğunu söyleyen Russel, mantranın gücü semantik değil mistiktir der. Tibetliler genellikle bu anlamları düşünmeden zikrederler ve zikirlerinin onları kurtuluşlarına adım adım yaklaştırdığına inanırlar.²⁴⁹

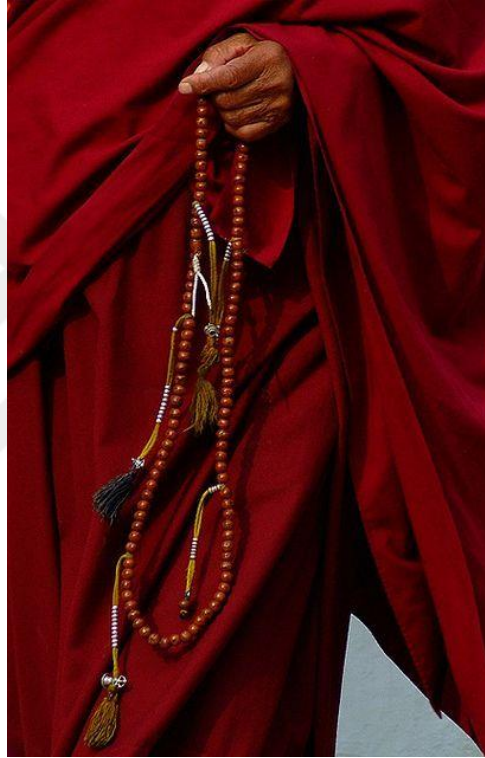
2.6.2. Tespih, Dua Çarkları ve Dua Bayrakları

Hacılar tavaf esnasında ellerinde tespihler ve dua çarklarıyla mantralarını zikreder ve okudukları mantralar üzerinde tefekkür ederler. Mala yani tespih, genellikle sağ elde tutulan okunan mantraları saymak için kullanılan bir dizi boncuktur. Boncuklar genellikle sandal ağacından veya Buda'nın altında aydınlanmaya ulaştığı Bodhi ağacının tohumlarından yapılır. Bunların dışında farklı malzemelerden yapılan tespihler de kullanılır; bazı tantrik uygulamalarda insan kemiğinden yapılmış boncuklardan oluşan tespihler tercih edilir. Tibet Budizmindeki tespihlerde genellikle 108 veya 111 boncuk bulunur. 111 boncuğun mantığı şudur: Her on tekrar setinde bir tekrarın hatalı olabileceği ve yeniden okunması gerektiği varsayılır. Böylece ilk yüz boncuk için on boncuk, ek on boncuk için bir boncuk eklenir. Daha yaygın olan olarak tercih edilen 108 boncuklu tesbihtir. Yaygın inanişe göre 108 sayısı; insan zihnini kirletip bulanıklaştıran cehalet, arzu, öfke gibi 108 beladan oluşan bir listeye (klesa) atıfta bulunmaktadır. Tesbih çekilirken 108 boncuğun tamamına dokunmak, bu belaların farkında olmayı hatırlatarak onlardan sembolik bir arınma sağlamak anlamına gelir. 108 rakamının 108 aydınlanmış kişiyi sembolize ettiğine inananlar da

²⁴⁸ Russell - Moran, *Kailas on Pilgrimage to the Sacred Mountain of Tibet*, 22.

²⁴⁹ Russell - Moran, *Kailas on Pilgrimage to the Sacred Mountain of Tibet*, 17-19.

bulunmaktadır. Yine farklı bir yoruma göre 108 sayısı, tüm fenomenal varoluşa, yani on sekiz elemente, yani altı duyu temeli, altı duyu nesnesi ve altı duyusal bilince, varoluşun altı aleminin tamamına atıfta bulunabilir. Birçok Budist geleneğinde, tespih taşımak neredeyse inancın bir sembolü olarak hizmet eder. Tibet Budizminde, secde ederken bazen sağ ele kısa bir tespih takılır.²⁵⁰ Tibet Budistleri için duaları veya mantraları sayarken tavaf etmek ve güçlü bir motivasyonla dua çarkını döndürmek erdemi çoğaltmaya yardımcı bir pratiktir.²⁵¹

Resim 10: Bodhi ağacının tohumlarından yapılmış bir tespih²⁵²

Tibetçede Khor Lo olarak adlandırılan dua çarkları üzerinde mantraların yazılı olduğu altın, gümüş, bakır ya da ahşap gibi malzemelerden üretilmiş ve yine benzer bir malzemedden üretilen direk üzerine oturtulmuş silindirik bir çarktır. Dua

²⁵⁰ Robert E. Buswell - Donald S. Lopez, “Mala”, *The Princeton Dictionary of Buddhism* (New Jersey: Princeton University Press, 2014), 520; Robert E. Buswell - Donald S. Lopez, “Japamālā”, *The Princeton Dictionary of Buddhism* (New Jersey: Princeton University Press, 2014), 380.

²⁵¹ Geary - Shinde, “Buddhist Pilgrimage and the Ritual Ecology of Sacred Sites in the Indo-Gangetic Region”, 8.

²⁵² “The Scent of Prayer”, *What We Do Is Secret* (Erişim 19 Şubat 2025).

çarklarına meditasyon sürecini güçlendirmek, kötü enerji ve ruhları uzaklaştırmak amacıyla akik, lapis, mercan, turkuaz taşı gibi taşlar işlenir. En yaygın dua çarkı mantrası Om Mani Padme Hum'dur ancak başka mantraların yazılı olduğu dua çarkları da tercih edilebilir. Mantra okunurken sol elde daha küçük dua çarkları taşınır ve döndürülürken, sağ elle de tespih çekilir. Tibet Budizminde yaygın olarak kullanılan bu çark farklı boyutlarda üretilir. Büyük çarklar küçük bir tapınağı doldurabilecek kadar hacimli olabilirken, elde taşınacak kadar küçük versiyonları da yaygın olarak kullanılır. Tibet Budist geleneğine göre böyle bir çarkı çevirmek, neredeyse duaları sözlü olarak okumakla aynı etkiye sahiptir.²⁵³ Dua çarkı her dönüşüyle içine yerleştirilmiş mantraların etkisini serbest bırakır.²⁵⁴

Resim 11: Solda: Yaşlı bir Budist elinde dua çarkıyla ibadet halindeyken ²⁵⁵

Sağda: Tibetli bir Budist din adamı Tibet'in manastırlarında, tapınaklarında veya önemli hac noktalarında bulunan devasa bir dua çarkını döndürüyor²⁵⁶

²⁵³ Robert E. Buswell - Donald S. Lopez, "Mani Khorlo", *The Princeton Dictionary of Buddhism* (New Jersey: Princeton University Press, 2014), 526.

²⁵⁴ Linda Kay Davidson, David M. Gitlitz, "Buddhism and Pilgrimage"; Russell - Moran, *Kailas on Pilgrimage to the Sacred Mountain of Tibet*, 17-19.

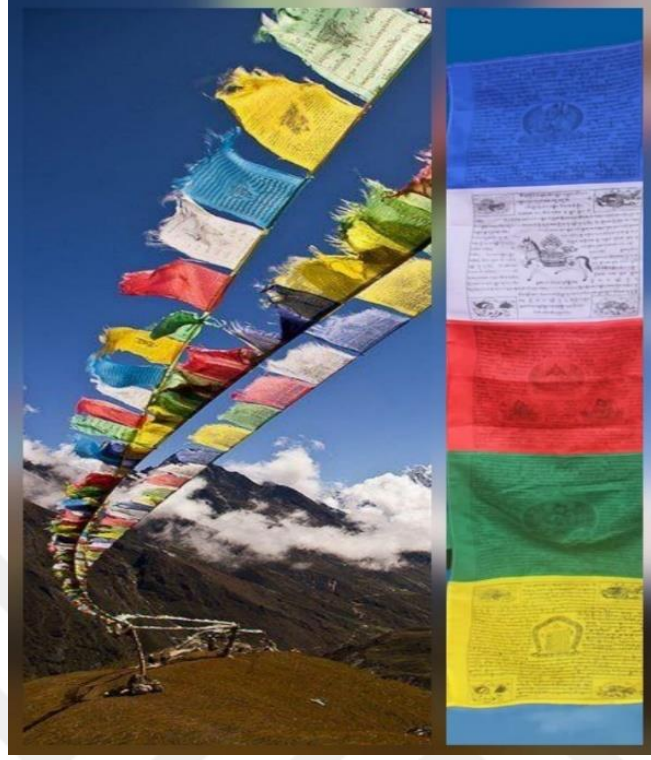
²⁵⁵ "Woman praying in Lhasa" (Erişim 29 Nisan 2025).

²⁵⁶ "Mani Khorlo" (Erişim 29 Temmuz 2025).

Tibetçede şans, rüzgâr atı gibi anlamlara gelen “rlung rta” kelimesi, dua bayrağı olarak bilinir. Bu flamaların dua bayrağı olarak bilinmesinin nedeni, üzerinde sutra bölümlerinin basılı olmasındandır. Budist inananların gözünde, dua bayrağının rüzgârda bir kez dalgalanması, sutranın bir kez okunmasıyla eşdeğerdir. Hacı adayları dua bayrakların asarak dileklerini gösterir ve kutsama dilerler. Dua bayrağının merkezinde bir tanrı veya uğurlu bir sembolün resmi bulunur. Tibet dua bayrakları mavi, beyaz, kırmızı, yeşil ve sarı renkleriyle renklendirilir ve her renk bir elementi sembolize eder. Mavi gökyüzü ve uzayı, beyaz hava ve rüzgârı, kırmızı ateşi, yeşil suyu, sarı ise toprağı simgeler. Bayraklardaki renklerin solması, duaların rüzgarla taşındığı anlamına gelir ve uğurlu sayılır. Kare ya da dikdörtgen formları bulunan bu bayraklar direklere, manastırların ve binaların çatılarına veya dağ zirvelerindeki höyüklerle asılır. Rüzgârın dua bayrağını dalgalandırmasıyla bayrağı asan kişiye ve bölgede bulunan tüm varlıklara faydası ulaşmış olur.²⁵⁷ Dua bayrakları da tıpkı çarklar gibi her dalgalanışlarında üzerlerine basılmış dua tılsımlarını evrene gönderirler.²⁵⁸

²⁵⁷ Robert E. Buswell - Donald S. Lopez, “Rlung Rta”, *The Princeton Dictionary of Buddhism* (New Jersey: Princeton University Press, 2014), 718.

²⁵⁸ Linda Kay Davidson, David M. Gitlitz, “Buddhism and Pilgrimage”; Russell - Moran, *Kailas on Pilgrimage to the Sacred Mountain of Tibet*, 17-19.

Resim 12: Dua bayrakları ²⁵⁹

Tibetliler dua bayrakları kutsal metinler ve semboller içerdiği için her zaman onlara saygılı davranırlar, yere değmemesine özen gösterirler, eski bir bayrağı çöpe atmazlar. Bu bayraklar ancak yere değdirilmeden güvenli bir şekilde yakılabilir. Böylece dumanları bereketini göklere taşımış olur.

2.6.3. Hac Ritüelinin Geleneksel Uygulamaları

Her inananın hac yolculuğu kendine özel olması yönüyle benzersizdir ve yolculuğun seyri hacı adayının seviyesine bağlı olsa da hacı genel aktivite kalıplarına tabidir.²⁶⁰ Kutsal yerlere yavaşça yürüyerek, sade kıyafetlerle, silahsız, başları eğik, saygılı ve mütevazı bir şekilde gelirler.²⁶¹ Hac yolculuklarında kutsal yer veya büyük üstatlar hakkında öğretici hikayeler anlatılması önemli bir yer tutar. Lamalar; büyük

²⁵⁹ “Tibetan Prayer Flags” (Erişim 10 Mayıs 2025).

²⁶⁰ Kalmar, “Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India”, 49.

²⁶¹ Buffetrille, Pilgrimage in Tibet, 46-51.

ölçekli hac yolculuklarında, yılın uğurlu zamanlarında öğretiler verebilir veya ritüel ibadete öncülük edebilirler. Odak noktası yüksek tantrik tanrıların gücü olsa da hacıların ardıç tütsüsü, arpa unu ve "Tanrılar zafer kazandı!" anlamına gelen "lha gyel lo!" nidasıyla yerel tanrılara da adaklar sunması alışılmadık bir durum değildir. Su, tereyağı ya da tütsü gibi sunaklar gelenekseldir. Tur sırasında hacılar, yanlarında evlerine götürmek üzere toprak, taş veya su gibi güçlendirilmiş maddeler toplayabilirler.²⁶² Adanmışlıklarının bir ifadesi olarak ruhsal varlıklara sunu veya kefarete olması amacıyla tapınakların yanına veya Bodhi ağacının altına, gümüş su kapları, pirinçle dolu kaplar, arpa unu ve tereyağından yapılmış sunaklar hazırlanabilir. Parfümler, çiçekler, dua bayrakları, meyve ve yiyecek kaseleri, su, gaz lambaları, mumlar ve tüsüler de sunuya eklenebilir.²⁶³ Su akıntılarında dini mantralar oyulmuş küçük dikilitaşlar yerleştirebilirler. Hacılar sıklıkla davul ve zil eşliğinde ilahiler söylerler. Dini erdem kazandıran dua, tavaf, secde ve adak gibi ritüeller ibadet edeni ilahi olanla temasa geçirirler.²⁶⁴ Sutraların hac ritüeli olarak tavaf ve saygıyı emrettiği hacılar merkezi sağına alarak saat yönünde kutsal mekânın etrafında en az bir veya üç kez dönerler.²⁶⁵ Bir stupayı veya kutsal nesneyi üç kez turlamak, Üç Mücevher'e²⁶⁶ saygı göstermenin bir yolu olarak da yorumlanabilir.²⁶⁷ Hacılar ellerinde asalar, dillerinde mantralarla yolculuğun tehlikelerinden yalnızca bir muskayla korunmaya çalışarak şans getirmesi için taşıdıkları turkuaz bir yüzükle beraber yürürler. Tara gibi koruyucu bodhisatvaların merhametine güvenirler. Hac yolculuğu sırasında vefat etmenin faziletine inandıkları için korkmadan seyahat ederler.²⁶⁸

²⁶² Donnley, "Pilgrimage in Buddhist Tibet", 10.

²⁶³ Geary - Shinde, "Buddhist Pilgrimage and the Ritual Ecology of Sacred Sites in the Indo-Gangetic Region", 11-14.

²⁶⁴ Russell - Moran, *Kailas on Pilgrimage to the Sacred Mountain of Tibet*, 17-19.

²⁶⁵ Linda Kay Davidson, David M. Gitlitz, "Buddhism and Pilgrimage"; Russell - Moran, *Kailas on Pilgrimage to the Sacred Mountain of Tibet*, 17-19.

²⁶⁶ Hacılar aynı zamanda bir mantra bir ilahi gibi Üç Mücevheri zikrederler;
Buddham saranam gacchami. "Buda'ya sığınırım".
Dhammam saranam gacchami. "Dharma'ya sığınıyorum".
Sangham saranam gacchami. "Sangha'ya sığınıyorum".

²⁶⁷ Geary - Shinde, "Buddhist Pilgrimage and the Ritual Ecology of Sacred Sites in the Indo-Gangetic Region", 8.

²⁶⁸ Russell - Moran, *Kailas on Pilgrimage to the Sacred Mountain of Tibet*, 24.

2.6.4. Haccın Zamanı ve Yasakları

Hac için en uğurlu sayılan zaman Tibet'in on iki hayvanlı takvim döngüsünde her on iki yılda bir gelen at yılıdır. Bu tarih Kailash gibi belirli hac mekanları için özellikle uğurludur ve daha çok erdem kazandırır. Ancak hacılar her yıl hem Kailash'a hem de diğer hac dağlarına diledikleri zaman hacedebilirler. At yılı on iki yılda bir gelir, dördüncü ayının on beşinci günü özellikle tercih edilir. Her gün yapılabilen ibadetlerin uğurlu hac günlerinde yapılması durumunda elde edilen erdem yüz veya bin kat daha büyük olabilir. At yılı haricinde, Budizm için önemli bir olay ya da Budist bir din adamının doğum günü tercih edilebilir. Hac yılının açılışı büyük bir dini figür tarafından yapılır.²⁶⁹

Budizm'in Yu lha sisteminde yaban hayatına müdahalenin Yu lha'nın yıldırımlarına maruz kalmak gibi riskleri vardır. Budizm tarafından kutsal kabul edilmiş bir dağdaki yaban hayatı manevi dünyanın bir yansıması olarak kabul edildiğinden dağın sınırları içerisinde avlanma yasaklanmıştır.²⁷⁰

2.6.5. Hac Rehberleri

Tibet'in geleneksel hac rehberleri din bilginleri ve uygulayıcılar tarafından yazılır. Bu metinlerin çevirilerinde her ne kadar "rehber" kelimesi kullanılsa da amaç hacıyı hac yolunda yönlendirmek değildir. Öncelikli amacı ideolojik olan rehberler Budist panteonunu manzaranın içine yerleştirmeyi ve böylece Budist olmayan dünyanın tanrılarının geleneksel olarak işgal ettiği bir alanın sembolik sahiplenilmesine devam etmeyi hedefler. Gerçek manzara sembolik manzaranın temeli olarak hizmet eder, amaç ruhsal olanın zamansal olana üstünlüğünü göstermektir. Hacılar için çok genel talimatlar veren bu metinler hacılar için çok genel talimatlar verir, hac yolculuğunun faydalarından bahsederek dua etmelerini, secde etmelerini ve adak sunmalarını önerir.²⁷¹

²⁶⁹ Donnley, "Pilgrimage in Buddhist Tibet", 12; Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 40-43-191-193.

²⁷⁰ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 40-43.

²⁷¹ Buffetrille, *A Life in Tibetan Studies*, 98.

Kyabje Chatral Rinpoche, kızı Sarasvatī'nin isteği üzerine kutsal Māratika mağarasına dair “Zevkin Melodili Tamburası: Ölümsüzlüğün Yüce Yeri Māratika Mağarasına Bir Rehber” adlı bu kısa rehberinde bu güçlü ve uzun ömürlü yerin önemini anlatır. Padmasambhava'nın bir dizi meditasyonla uzun ömre ulaştığına inanılan mağaradır. Rehberin içeriğine dair bazı örnek dizeler şöyledir;

Günümüzde insanlar pūjalar ve üç dişli mızraklar,
bol miktarda çanlar ve bilezikler, binlerce tereyağı lambası,
çiçekler ve tütsüler, üç beyaz - süt, tereyağı, yoğurt- sunarlar.
Burada ne kan adakları ne de hayvan kurbanları asla gerçekleşmez.

İlhamı en baştan beslemek için,
Māratika'daki mağaranın bu anlatımlarını sunuyorum.
Bu yerle ilgili tüm şüpheler bununla dağılsın
Ve Budistler ve Budist olmayanlarda eşit ölçüde güven duygusu uyansın.

Bu muhteşem yeri görünce, insan hayrete düşmeden edemiyor.
Sadece adını duymak bile kurtuluş tohumunu ekecektir.
Sadece onu akla getirmek bile zamansız ölüm tehlikesini ortadan kaldırır.

Ve burada secde ederek, tavaf ederek ve adaklar sunarak,
bir erdem okyanusunu mükemmelleştirecek ve biriktireceksiniz.

Mağaranın birçok girişi var ve bunlar kişinin iyi ve kötü karmalarını gösteriyor:
Alt alemlere giden kapılar
ve kurtuluş yolu olan yüksek alemlere giden kapılar.

Bu, Māratika'nın iyi nitelikler okyanusundan sadece bir damladır,
Başkalarına fayda sağlama düşüncesiyle verilmiştir.
Dilekleri gerçekleştiren bir mücevher, mükemmel bir vazo, bir dilek ağacı gibi,
Burada dua ettiğiniz şeyin meyvesi olgunlaşacak, asla bozulmayacak.

2.6.6. Hac uların Uğurlanması ve Karşılanması

Hac yolculuğunun, bireylerin kendilerini özel bir yere manevi bir yolculuk yapmaya adadıkları anda başladığı düşünülebilir. O andan itibaren, yolculukla ilgili her hazırlık hac yolculuğunun bir parçasıdır. Resmi hac yolculuğu ise, hac uların özel hac kıyafetlerini giymeleri veya hacı olduklarını belli eden bir nişan taşımalarıyla başlar.²⁷² Hac ular eğer tüm vücut secdesiyle hac yerine ulaşacaklarsa deri önlük ve tahta plakalar en büyük nişanlarıdır. Yürüyerek ya da araçla hac yolculuğu yapmayı tercih ederlerse onları sıradan insanlardan ayıran iki şey olabilir. Biri ellerinde taşıdıkları “mani” adı verilen dua çarklarıdır. Silindir şeklindeki bu çarkın üzerinde genellikle “om mani padme hum” mantrası yazılıdır. İçerisindeki kâğıt ruloda ise farklı mantralar yazılı olabilir. İnanişaya göre dua çarkını döndürmek duaları okumakla aynı etkiye sahiptir. Bir diğer nişan hacinin boynunu süsleyen, saflığı ve şefkati sembolize eden “khata” adlı beyaz bir şaldır. Khata hacinin boynuna hac güzergahı boyunca ziyaret için uğradıkları din büyükleri tarafından şeref ve saygının bir sembolü olarak takılır. Bu nişanları üzerinde taşıyanların hacı olduğu herkes tarafından bilinir ve diğer turistlerden böylece ayrılmış olurlar. Bunlara ek olarak bazı hac ular geleneksel sadaka kasesi taşırlar. Tibet manastırı diyebileceğimiz geleneksel Tibet gompalarına uğradıkları taktirde yiyecek, konaklama gibi ihtiyaçları da karşılanmaya çalışılır. Hac dönüşü hac ular karşılanırken artık daha iyi bir yeniden doğuşa sahip olabilecekleri ön kabulüyle karşılanırlar. Karşılama ritüelinde din adamları büyük şallarını tavafla arınmış olan hac uların üzerinde yürümeleri için bir halı gibi yere sererler. Hac yolculuğuna çıkamayan diğerleri ise arınmış hac uları güçlendirmek için adaklarda bulunurlardı. Bu onaylanmış bir sosyal kabul örneğidir. Yıl 1940.²⁷³

²⁷² Linda Kay Davidson, David M. Gitlitz, “Buddhism and Pilgrimage”, 5.

²⁷³ Huber, “Putting the gnas Back into gnas-skor: Rethinking Tibetan Buddhist Pilgrimage Practice”, 45.

Resim 13: Khata²⁷⁴

2.7. Hacca Hazır Bulunuşluluk, Çile ve Kurtuluş

Hac yolculuğundan elde edilen kazanımlar, hacı adayının göreceli manevi statüsüne bağlıdır. Hac rehberleri genellikle insanları "sıradan insanlar" ve "kutsal insanlar" olarak iki kategoriye ayırır. Kişinin kutsal bir alanı nasıl deneyimlediği, ruhsal kazanımına bağlı olduğundan dolayı kutsal kişiler tanrıları ve Khandroma'yı²⁷⁵ gerçekten görebilirken, sıradan insanların bunları göremeyeceğine inanılır.²⁷⁶ İnsana çok yönlü hitap edebilen hac ibadeti, ondaki potansiyeli uyandırabilecek özelliklere sahiptir. Farklı duyulara hitap eden hac bireysel farklılıkların da etkisiyle her hacı adayında farklı bir yansımaya neden olabilir.²⁷⁷ Aynı kabilede hac yapan hacıların aynı köyden gelseler bile kişisel hazır bulunuşluluk ve eğilimleri birbirlerinden farklı olduğu için aynı kutsal mekânı farklı boyutlarda algılamaları mümkündür. Okuma

²⁷⁴ “Khata The Tibetan Scarf Symbolizing” (Erişim 29 Mayıs 2025).

²⁷⁵ Khandroma: Dakini'nin eşdeğeridir. Zamanın en yetenekli Dzogchen (Budist öğretilerin manevi özü) ustalarından biridir. Hindistan'ın Himachal Pradesh şehrindeki meditasyon inzivasında 21 yıldan fazla zaman geçirmiştir.

²⁷⁶ Donnley, “Pilgrimage in Buddhist Tibet”, 11-14.

²⁷⁷ Karaca, “Psikolojik Perspektiften Hac”, 229.

yazma bilmeyen ya da derin okumaları sayesinde derin düşünebilmiş, mistik eğilimleri olan ya da olmayan, birbirlerinden çok farklı hikayeler dinlemiş olan bu insanlar gözlerinin önündekinden fazlasını ya da bambaşka bir boyutunu görebilirler.²⁷⁸ Burada, daha fazla veya daha az derinleşmiş uygulayıcıların yaşayacağı farklı deneyimlerin, rahipler ve laikler arasındaki farkla mutlaka ilişkili olmadığını belirtmek önemlidir. 1959'dan önce, erkek nüfusun önemli bir kısmı rahip olarak atanıyordu, bu nedenle rahip veya rahibe olmanın kişinin mutlaka ciddi bir meditasyoncu olduğu anlamına geldiğini varsaymak doğru olmaz. Elbette bazı rahipler ve rahibeler öyleydi ancak tantrik bir yogi olmak hiçbir zaman bekar bir münzevi olmayı gerektirmezdi. Hac yolculuğuna dair Tibet literatüründe, ileri düzey yogilerin kutsal yere seyahat etmeden kazanacakları çok şey olduğu ve bu deneyimlerinin eğitimsiz bir laik veya rahipten daha derin olacağı varsayılır. Hacı adayının hacca niyet ettiğinde köklü bir dönüşüm için kendini diğer zamanlara oranla daha fazla hazırlaması, hac psikolojisine etki eden temel saiklerden biridir. Henüz hac ibadeti bile başlamadan değişim ve dönüşüm için gösterdiği çaba hacı adayını dinsel anlamda olumlu etkilere açık hale getirmektedir.²⁷⁹ Khorlo Dampa²⁸⁰ öğretileri, pīṭhaların yoginin bedeninde hissedilebileceği yönündeki yaklaşımı bu varsayıma zemin hazırlamış oldu. Yogi bu yerleri kendi bedeninde “ziyaret edebilirdi”, bu da Hindistan veya Tibet'teki gerçek hac mekanlarına seyahat etmeyi gereksiz hale getirirdi.²⁸¹

Tibet coğrafi koşulları itibariyle birçok hacı adayını için oldukça zorlayıcı etaplar içerir. Fırtınalar, sıcaklıklar, yüksek rakım, nefes kesici geçitler, arazi yapısı, dik yamaçlar, uçurumlar, olağandışı soğuk, kar fırtınaları, yıkıcı heyelanlar, çığlar, seller, düşük sıcaklıklar, şiddetli yağmur, sürüklenen köprüler, harap halat köprüler, orman yangınları, ara sıra da olsa kurt saldırıları ve Hindistan'a girerken korkulan sıtma literatüre konu olmuş felaketlerdendir.²⁸² Coğrafi koşulların hacı adayına karşı olması hacıda birtakım insani kırılmalıklar oluşturabilir. Ancak bu kırılmalık hacı adayının

²⁷⁸ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 14.

²⁷⁹ Karaca, “Psikolojik Perspektiften Hac”, 227-228.

²⁸⁰ Khorlo Dampa: Buda Sakyamuni'nin tantrik tezahürü olan Heruka Chakrasamvara'nın Tibetçe karşılığıdır.

²⁸¹ Donnley, “Pilgrimage in Buddhist Tibet”, 11.

²⁸² Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 71-76.

menfaatine de sonuçlanabilir. Şöyle ki yol ne kadar çetin olursa mükafatın da o kadar büyük olacağı ileri sürülmüştür. Hususen bir Tibetlinin liyakatini arttıran şey yolun zorluğudur. Hacı adaylarının sırtlarında taş taşıdıkları, Lhasa'ya giden yolu tüm bedenleriyle secde ederek ölçtükleri gözlemlenmiştir. Hac yolculuğunun özünde, elinde cetvelle mesafe ölçmeden yolun getirdiği zorlukların serinkanlılıkla aşılması vardır. Çünkü gerçek hacıların ilerlemesi zevkle değil, zahmetle ölçülür.²⁸³ Yürüyerek yapılan hac havayolları ve otobüsler gibi modern ulaşım vasıtalarıyla hızlandırılmış hacdan daha değerli görülmektedir.²⁸⁴ Bu nedenle, gerçek bir hacı adayının, mezkûr sebeplerden dolayı, daha uzun ve meşakkatli olan yolu tercih etmesi beklenir. Bu bilgiden hareketle Kailash Dağı'nın klasik bir hac yeri haline gelmesinde, mesafenin uzunluğu ve ulaşımındaki güçlüklerden kaynaklı hayati tehlike endişelerinin payı büyüktür.²⁸⁵

Hac yolculuğunun bir diğer sıkıntısı olan soyulma ve öldürülme bunun haricinde değerlendirilmesi gereken bir diğer tehlikedir.²⁸⁶ Lhasa'ya iki yıl süren bir yolculuk sonunda ulaşan Somolandlı bir grup Zangskar kadını evden ayrılmadan evvel neredeyse sahip oldukları her şeyi satarak bu yolculuğa çıkabilmişlerdi. Yirmi aile, birkaç yak ve inekle birlikte yola koyulan bu kadınlardan biri “Çok şanslıydık.” diyor. “Sadece bir kez soyguncular tarafından ciddi şekilde saldırıya uğradık ama bir adamdan ve birkaç yaktan fazlasını kaybetmedik.” Hac; kişiye yerel bilgi sınırlarını aşarak alışılmadık dışındaki yerler ve insanlar hakkında bilgi sahibi olma imkânı tanırken uzun mesafeler kat edilmesi gereken hac yolculukları hacılar için özellikle zorlayıcı olabilmektedir. Ki yolculukları iki üç yıldan uzun süren hacılar bulunmaktadır. Ancak asıl mevzu, iyi seyreden bir yolculuğun tek bir aksilikle hatta zamansız bir ölümle mahvolması ihtimalidir. Hacılardan özellikle daha fakir grupların insanları, yeterli donanımına sahip olamadan seyahat ettiklerinden dolayı başarısız olarak nitelendirilebilecek yolculuklara daha meyillidirler. Daha iyi koşullara sahip gezginlerden dahi Tibet'in hava koşullarını yeterince ciddiye almadıklarından hayata

²⁸³ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 76.

²⁸⁴ Geary - Shinde, “Buddhist Pilgrimage and the Ritual Ecology of Sacred Sites in the Indo-Gangetic Region”, 5.

²⁸⁵ Sarao, “Pilgrimage to Mt Kailash: The Abode of Lord Shiva”, 53.

²⁸⁶ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 71.

gözlerini kapayanlar olmuştur. Büyük kervanlarla seyahat etmek yolun tehlikelerini asgariye indirdiğinden, bireysel hac yapanlar ve küçük gruplar bir araya gelerek mümkün mertebe büyük kervanlara dahil olmaya çalışırlardı. Buna karşın büyük grupların su azlığı, kervana dahil olan yük hayvanlarının sulanması ve otlatılması sebebiyle genel hızın düşmesi gibi dezavantajları da vardı. Bu sebeplerden küçük gruplar genellikle en kestirme asırlık hacı yollarını kullanmaya meyilliydiler. Hacılar için yolun en büyük tehlikelerinden biri eşkıyalık ve soyguna uğramaktı. Tibet'e girebilen ilk Avrupalı kadın gezgin olan Alexandra David-Neel soyulma tehdidinin abartılmaması gerektiğini vurgulayarak "Birçok uçak düşer, ancak çok daha fazlası düşmez" der.²⁸⁷

Bir grup Tibetli hacı ve tüccarla birlikte Kailash'a doğru yola çıkan Russel'a göre bu yolculuk akılla değil, sezgi ve inançla yorumlanabilecek türden bir yolculuktur. Bu bağlamda kutsal dağa yalnızca coğrafi, kültürel ve tarihsel olarak değil kişiliğin dar kalıplarından soyutlanıp bir hacı gözüyle bakmak gerekir. Zorluklarla dolu bu arazide hacılar güçlüklerle karşılaştıklarında birbirlerini 'Bunu nasıl yapacağını bilen, cehennemde bile rahatça yaşayabilir.' şeklindeki Tibet atasözleriyle motive ediyorlardı. Yolculuk her ne kadar zorlu etaplar içerse de adanmış ruhları onlara neşe vermeye yetiyordu. Mola verdiklerinde hacılardan biri yakacak çalı çırpı toplamaya, bir başkası çay için hazırlığa girişiyor, diğerleri çadır kuruyordu. Döşekleri toprak, çatıları gökyüzü olan hacı adayları ateşin etrafında Po cha içiyor, tsampa yiyor ve mantralar okuyarak vakit geçiriyorlardı. Çay ve tsampa Tibet yaşamının vazgeçilemez iki unsurudur. Çay yak tereyağıyla tüketilir. Tsampa ise arpa unudur, kavrulup çayın yanında tüketilir. Pişirilmesi gerekmediği için ideal bir besindir. Bir kâseye tsampa dökülür, üzerine çay ilave edilerek hazırlanır. Bu ikiliye bazen kurutulmuş et de eşlik eder.²⁸⁸

²⁸⁷ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 71-76.

²⁸⁸ Russell - Moran, *Kailas on Pilgrimage to the Sacred Mountain of Tibet*, 17-19.

2.8. Hac Ritüelinin Tibet Kimliğinin Korunmasına Etkileri

Sürgünden önce kendilerini mezhepsel ve bölgesel farklarıyla tanımlayan Tibetliler, Dalai Lamanın Hindistan'a yerleşmesini takip eden zamanlarda kültürel asimilasyona maruz bırakılarak yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar ve böylece birleşik Tibet ulusal kimliği düşüncesi ortaya çıkmış oldu. Tibetliler ister sürgünde ister anavatanda olsunlar daha önce hiç olmadıkları kadar birlikte hissetmeye kendilerini zorladılar.²⁸⁹

Tibet'in liderleri kutsal yerlerin yalnızca dini amaçlara hizmet etmediğini, aynı zamanda sosyal ağlar kurma, Tibet kimliğinin kültürel olarak güçlendirilmesi konusunda teşvik işlevi görebileceğini keşfettiler. Sürgünde nispeten küçük bir topluluk olan diaspora Tibetlileri Hindistan'daki kutsal topraklar statüsünü nasıl kullanacaklarını hızla öğrendiler. Tibetliler için kutsal topraklara hac ziyareti yalnızca bir dini faaliyet olmanın ötesine geçerek Tibet kimliğini ve kültürünü korumanın bir yolu haline gelmişti. Sonuç olarak sürgünde Tibet Budist kültürünü koruyan "Tibet davası", 14. Dalai Lama önderliğindeki dini seçkinlerin faaliyetlerinin de etkisiyle uluslararası desteği çekmeyi başarmıştır. Tibet davasının amacı Tibet'in bağımsızlığı için siyaseten mücadele etmek veya Çin'den bir dereceye kadar özerklik elde edebilmek için dünya çapında siyasi ve mali yardım talebinde bulunmaktır. Bu ortak amaca ulaşabilmek maksadıyla Tibet hükümeti, büyük ölçüde Merkezi Tibet otoritesine bağlıdır.²⁹⁰

Hac psikolojisi, en başta kişiyi hacca motive eden unsurlar ve hac ibadetinden beklentileri, hâlihazırdaki dinsel duygu ve kavrayış düzeyi, bilişsel ve duygusal potansiyeli, ibadet esnasında baş etmesi gereken sorunlara yaklaşımı, sosyal ilişki becerisi, toplum bu ibadete biçtiği değer ve hacı adayı olarak ondan beklentileri gibi unsurlardan etkilenmektedir.²⁹¹

²⁸⁹ Kalmar, "Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India", 57.

²⁹⁰ Kalmar, "Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India", 58; Huber, *The Holly Land Reborn*, 347.

²⁹¹ Karaca, "Psikolojik Perspektiften Hac", 242.

Hac ibadeti başta olmak üzere bütün ibadetlerde öncelikli hedef yaratıcıyı memnun etmektir. Bunun yanında yapılan ibadetlerin bir takım bireysel ve toplumsal çıktıkları da bulunmaktadır. Dinlerde birlikte yapılan birçok ibadet doğal bir sosyal ortam sağlamasının yanında fertleri kardeşleştirir. Dini karakterin gruba hâkim olduğu bu ortamlarda kurulan kardeşlik bağı biyolojik kardeşliğin dahi ötesine geçebilir. Özellikle hac farklı bölgelerden katılan inananları birleştirerek ulusal ve uluslararası etkileriyle kardeşlik ve birlik ruhunu canlandıran bir ibadettir.²⁹² Durkheim hac yolculuklarını toplumsal birleşme ve ahlaki yenilenme fırsatı sunan festivaller olarak yorumlamıştır. Bu ziyaretler, ziyaretçiler arasında ortak bir bölgesel hatta ulusal kimlik duygusunun aşılmasına katkı sağlamıştır.²⁹³

Sürgündeki Budist otoritenin, metinler aracılığıyla bilinen Tibet dışındaki kutsal dini coğrafyanın bir haritasını çıkarma isteği Tibet tarihini diri tutmanın ve Tibetlilerin kolektif hafızasını güçlendirmenin bir yolu olduğunu düşüncelerinden kaynaklanmaktadır. Diasporadakiler dahil tüm Tibetliler kutsal mekanların somutlaştırdığı aynı geçmişi paylaşırlar. Çin işgali ulus kimliği vurgusunu arttırarak, kültür devrimi adıyla din menşei her türden eylemi yasaklamalarına rağmen dini bir topluluğa ait olma duygusunu azaltmayı başaramadılar. Tibet ulusu, Tibet'te yaşayanlar ve diasporada yaşayanlar olarak ikiye bölünmüş olsa da diasporadaki nüfusun ulusla uyumu ve Tibet'le bağlantısı korundukça ulusal kimliğini kaybetmeden yaşayabileceği düşünülmektedir. Tibetliler yeni kutsal yerler yaratmaya çalışmazlar ancak kolektif hafızadaki bilgileri canlandırma peşindedirler. Karışıklık zamanlarında dahi, Tibet, Hindistan ve Nepal'deki hac güzergahlarının canlandırılmaya çalışılması, Tibetlilerin siyasi ve kültürel kimliğinin yansımalarından biridir. Tibetliler hac yolculuklarına çıktıklarında iki önemli şeyi vurguluyorlar. Bunlardan ilki ulusal kimliklerini korumak, ikincisi ise Çinli işgalciye karşı topraklarını yeniden haritalandırmaktır.²⁹⁴

²⁹² Nedim Öz, "İslam'da Hac İbadetinin Psiko-Sosyal Boyutu", *Dergi Park* 24/61 (2021), 604.

²⁹³ Simon Coleman - John Elsner, "Contesting Pilgrimage: Current Views and Future Directions", ed. J. Eade - M.J. Sallnow, *Cambridge Anthropology* 15/3 (1991), 63-64.

²⁹⁴ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 53-54.

2.9. Tibet Budizmi'nde Birleştirici Bir Güç Olarak Dalai Lama

Tibet Budistleri, Dalai Lamaları, Şefkat Bodhisattvası Avalokiteshvara'nın canlı tezahürleri ve Tibet'in koruyucu azizi olarak görürler. Bu inancın kökeninde, aydınlanmış varlıklar olan Bodhisattvaların tüm canlılara yardım etme yeminleriyle sürekli yeniden doğmaları yatar.

İlk Dalay Lama, Gedun Truppa (1391-1475) Bodhisattva Avalokiteshvara'nın enkarnesi olarak kabul edilmiştir. Gedun Truppa henüz hayattayken Budalığa eriştiğine inanılmış, ruhunun ise Gedun Gyatso Djmatso'ya (1475-1542) adında genç bir keşişe girdiğine inanılmıştır. Gedun Gyatso'nun, Drepung manastırının başkeşişi olduğu ilan edilmiş ve manastır bu tarihte birlikte Dalay Lamaların merkezi konumuna gelmiştir. Gedun Gyatso'nun ise, henüz bir çocuk olan Sonam Gyatso (1543-1588)'da üçüncü enkarnasyon olarak yeniden bedenlendiğine inanılmıştır. Sonam Gyatso hem reenkarne bir Buda hem de Gelugpa mezhebinin Büyük Lama'sı olarak Tümed Moğollarının şefi Altan Han'ın Budizmi kabul etmesine vesile olmuştur. Altan Han Sonam Gyatso'yu Moğolistan'a davet edip Moğolca okyanus anlamına gelen 'Talai' unvanıyla onurlandırmıştır.(1578) Talai unvanı bu tarihten sonra Gelugpa "Büyük Laması"nın devreden unvanı olarak kabul görmüştür. Derin bilgeliği simgeleyen bu ünvan Batı dillerine "Dalay" olarak geçmiş ve Sonam Gyatso'nun iki selefine de ölümünden sonra verilmiştir. Sonam Gyatso'nun, kendinden önceki iki halefinin Tulku'su olduğuna inanıldığı için, Üçüncü Dalay Lama olarak kabul görmüştür. 15. yüzyıldan itibaren Büyük Lama denilen ruhani liderler tarafından yönetilen Tibet'te 1959 Komünist Çin yönetiminin hakimiyetine kadar Dalai Lamalar hem dini hem de siyasi anlamda yetkili yönetici olmuşlardır.²⁹⁵

14. Dalai Lama Tenzin Gyatso, 1935 yılında doğmuş olup, şu anda 90 yaşındadır. Tibet Budizmi'nin ruhani lideri ve Tibet'in uluslararası alandaki en önemli temsilcisidir. 1959'da Çin işgali sonrası Tibet'ten sürgüne ayrılmak zorunda kalmış;

²⁹⁵ Sümer, *Lotus'un İçindeki İnci*, 111-112.

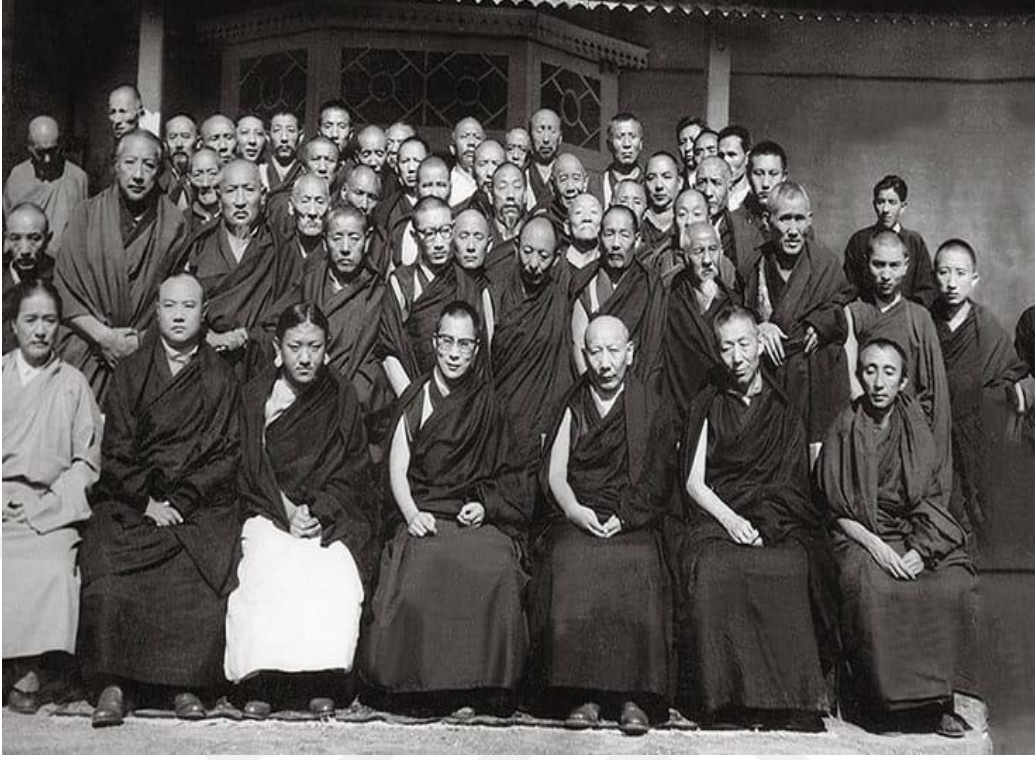
1989 yılında Tibet'in bağımsızlığı için yürüttüğü şiddet içermeyen mücadelesi ve evrensel barışa katkılarından dolayı Nobel Barış Ödülü'ne layık görülmüştür.²⁹⁶ 2011 yılında sürgündeki Tibet hükümetinin siyasi liderliğini demokratik olarak seçilmiş bir başbakana devretmiş olsa da ruhani liderlik misyonunu devam ettirmektedir. Tüm Tibet Budistleri için manevi bir otorite olarak ulusal birliği sembolize eden 14. Dalai Lama Tibet kültürünü ve kimliğini koruma konusunda hem ulusal hem de uluslararası kamuoyunda farkındalık yaratmaya devam etmektedir.

Resim 14: Dalai Lama, 2011'de Hindistan Dharamsala'da siyasi sorumluluklarından emekliliğine dair halka açıklama yapıyor ²⁹⁷

²⁹⁶ Reynolds, "Buddhism", 165.

²⁹⁷ "The Office of His Holiness The Dalai Lama", *The 14th Dalai Lama* (Erişim 20 Haziran 2025).

Resim 15: Hindistan'daki Tibet Dini Liderlerinin İlk Toplantısı, 1963. Alt sıra (soldan sağa) Dudjom Rinpoche, 16. Karmapa, Sakya Trizin, 14. Dalai Lama, 6. Ling Rinpoche, 19. Bakula Rinpoche²⁹⁸

2.10. Çağdaş Bir Hac Etkinliği Olarak Kalacakhra

Sürgündeki Tibetliler yıllık geniş katımlı toplantılar düzenleyerek, Tibet kimliğini sürdürmeyi ve hac uygulaması dahil olmak üzere Budist ritüellerini devam ettirebilmeyi amaçlarlar. Bu toplantılardan en bilineni Dalai Lama tarafından düzenlenen Kalachakra²⁹⁹ adı verilen bir tantrik Budist hac etkinliğidir. Yüksek seviye bir Budist öğretisi olan etkinlikte başlıca Tanrısal yoga pratiği yapılır ve kum mandalası kurulur. Dalai Lama'nın 1985 yılında Bodhgaya'da verdiği ilk inisiyasyona sürgün topraklarındaki tüm mezheplerden 250.000'den fazla Tibetli Budist hacı aday ve dünyanın dört bir yanından birçok uluslararası uygulayıcı katıldı.³⁰⁰ Kalachakra

²⁹⁸ "First Meeting of Tibetan Religious Leaders in India", *Ling Rinpoche* (Erişim 20 Mart 2025).

²⁹⁹ Kalachakra: Zaman çarkı anlamına gelen Sanskritçe bir kelimedir. Kalachakra Güçlendirmesi derin bir içsel dönüşümle Vajrayana yoluna bağlanmayı temsil eden dini bir törendir.

³⁰⁰ Huber, *The Holly Land Reborn*, 363.

tantrik inisiyasyonuna katılan hacılara, yeterli motivasyon ve güçlü bir karakter sahibi olmak, aynı zamanda samimiyetle uygulamaları takip etmek koşuluyla tek yaşamda aydınlanmaya ulaşabileceği bir psikospiritüel gelişim imkânı vaat edilir.³⁰¹

Resim 16:Ladakh'da 33. Kalachakra Güçlendirme etkinliğinin düzenlendiği alandan bir görüntü (2014)³⁰²

Tibetliler tamamen uyanmış bir Buda olmak, tüm eksikliklerin üstesinden gelmek ve başkalarına yardım etmek uğruna tüm potansiyellerini gerçekleştirebilmek amacıyla Kalachakra inisiyasyonuna katılarak önerilen yöntemleri takip ederler. Tibetçe inisiyasyon kelimesi güç anlamına gelir ve inisiyasyon ayini bir güçlendirme ayinidir. Kalachakra inisiyasyonu Budist tantranın en üst seviyesinde yer alan bir meditasyon sistemidir.³⁰³

Büyük Kālacakra İnisiyasyonu Tibetliler için en büyük çağdaş hac etkinliğidir. Bu çağdaş etkinliğin önemli bir yönü de anavatanın dışında yeni “kutsal yer”ler (gnas) üretmesidir. Örneğin Dalai Lama 1970’te Bylakuppe adında bir mülteci yerleşiminde sulama amaçlı kullanılan bir gölü kutsaması ve güçlendirilmiş mandala kumunun tören

³⁰¹ Gold, *Tibetan Pilgrimage*, 137.

³⁰² “33rd Kalachakra Empowerment”, *The 14th Dalai Lama* (Erişim 30 Temmuz 2025).

³⁰³ Berzin, *Introduction to the Kalachakra Initiation*, 15.

sırasında gölün sularına bırakılması gölün kutsanıp bir kutsal yer statüsüne yükselmesine neden olmuştur.³⁰⁴

İnsanlar aidiyet duygusuna yönelik güçlü ve yaygın bir ihtiyaç duyarlar. Yüzyıllar boyunca insanların aidiyete yönelik temel ihtiyaçları toplumsal manevi uygulamalar, hac uygulamaları veya bunların bir kombinasyonu yoluyla giderilmiştir. Hac deneyimi, kolektif sosyal kimliği, sosyal bağlılığı, aidiyeti yoğunlaştırır.³⁰⁵ Modern bir hac etkinliği olan Kalacakra İnisiyasyonuna katılmak için Tibet'in içinden veya dünyanın dört bir yanındaki sürgün topluluklarından binlerce Tibetli uzun ve meşakkatli yollar kat eder. Bu fedakârlık ve adanmışlık gerektiren hac yolculuğu Tibet kimliğinin temelini oluşturan Budist mirasını pekiştirerek Tibet halkının ortak belleğini güçlendirir ve onları "Tibetli" yapan unsurları hatırlatır.

2.11. Başlangıcından Günümüze Hac Seyahatlerinde Dönüşüm

Binlerce yıldır farklı dinlerden hacılar hayatlarını riske atarak zorlu hava koşullarına, hırsızlığa, vahşi hayvan saldırılarına rağmen Kailash'a geldiler. Çin işgalinden önce birkaç Avrupalı Kailash dağına ulaşabildi. Birincisi, 1715'te Keşmir'den gelen iki Cizvit'ti. Ippolito Desideri ve Manuel Freyre adlı bu gezginler 'iğrenç, kısır, dik ve aşırı soğuk, yüksek, bulutlarla kaplı bir buz dağı' gibi ifadelerle sadece Kailash'ın zorluklarını sıraladılar. Geleneksel anlamda bir tavaf gerçekleştiren ilk Avrupalı ise Sven Hedin'di. Japon Budist rahip Ekai Kawaguchi (1897) gibi gerçek hacılar da vardı ancak bunlar birkaç kişiyle sınırlıydı. 1962 yılına gelindiğinde Çin hükümeti kutsal Kailash dağına yapılan tüm dini faaliyetleri yasakladı.³⁰⁶

1966-1976 yılları arasındaki Kültür Devrimi tüm manastır kurumlarının, dini sanat ve edebiyatın önemli bir kısmının büyük ölçüde yok olmasına yol açtı. Kültür devrimin sonuçlarını tahmin edebilen Tibetlilerden bazıları sanat eserlerinin ve

³⁰⁴ Huber, "Putting the gnas Back into gnas-skor: Rethinking Tibetan Buddhist Pilgrimage Practice", 49-50.

³⁰⁵ Carol Teuton Benoit, *Prior Tibetan Buddhist Pilgrimage Participation and the Experience of the Covid-19 Pandemic* (Louisiana: Holy Cross University, Doktora Tezi, 2021), 66-70.

³⁰⁶ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 191-193.

kitapların büyük bir kısmını saklayarak korumayı başardılar.³⁰⁷ Bu yasak Ağustos 1981 yılına kadar devam etti. Takip eden birkaç yıl içerisinde uluslararası turizme açılan dağ, tur şirketlerinin ‘gerçek’ macera vaat eden reklamlarına alet edildi ve Çin hükümetince döviz kazanmanın güzel bir yolu olarak görüldü. Tüm bunlara rağmen dağın gerçek hacılara da açık olması, geleneksel hac yolculuklarının yeniden canlanmasını ve binlerce hacı adayının Kailash’ın atmosferinden istifade etmesini sağladı.³⁰⁸ Tibetlilerin dinsel coşkusu 30 yıl süren baskı rejimi azaltamamıştı.³⁰⁹ Budist Himalaya kültürlerinde hac yolculuğu Çin işgali nedeniyle sekteye uğratılmış olsa da yüzyıllardır devam eden önemli bir dini faaliyettir. Tibet halkının geleneksel kıyafetlerini giymelerine izin verilmesinin ardından yirmi yıl aradan sonra sadece yaşlılar için geçerli olsa da Jokhang’da ibadet etmelerine de izin verildi. Çin hükümetinin bu izinlerini on yıldan fazladır sebepsiz şekilde hapsedilen Pançen Lama’nın serbest bırakılması izledi.(1978) ³¹⁰ Ülkede Çinin varlığı son yıllarda hac yolculuğuna farklı bir boyut kazandırarak Lhasa ve Tibet’in diğer bölgelerinde dini-kültürel canlanma ve siyasi protesto sürecinin bir parçası haline gelmiştir.³¹¹

Geçmişte yapılan haclar ve şimdi yapılan haclar kıyaslandığında pek çok farklılık gözlemlenebilir. Temel farklılık ulaşım koşullarının iyileştirilmesinden kaynaklanıyor. Geçmişte hacılar, Tibet ve Hindistan’ın ücra köşelerinden iki yılı bulan hatta aşan sürelerde yürüyerek ve at sırtında geliyorlardı. Bazı hacı adayları tüm bedenleriyle yaptıkları secdeler vasıtasıyla yol alıyor, bağlılıklarını sergiliyorlardı. Ancak şimdilerde Çin yapımı kamyon ve otobüslerle hacılar yolun zorluklarını aşgariye indirerek seyahat etmektedirler.³¹² Kalmar’a göre Tibetliler 20. Yüzyılda Hindistan’daki kutsal yerlere yürüyerek gitme geleneğini tamamen terk etmişlerdir. Bodhgaya’ya yürüyen veya secde eden bir Tibetli hacı tanımamasını günümüz Hindistan’ının değişen koşullarına bağlıyor. Mesafelerin uzunluğu, nüfusun yoğunluğuna paralel oluşan trafik ve kirlilik, kamu güvenliğinin kötüleşmesi gibi

³⁰⁷ “Tibet”, 857.

³⁰⁸ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 191-193.

³⁰⁹ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 39.

³¹⁰ Dalai, *Das Buch der Freiheit*, 296.

³¹¹ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 122-142.

³¹² Russell - Moran, *Kailas on Pilgrimage to the Sacred Mountain of Tibet*, 24-42.

sebeplerle yürümenin çok gürültülü ve tehlikeli; secde etmenin ise kesinlikle ölümcül olacağını vurgulamıştır. Bu sebeplerle Tibetli hacıların çoğunluğu otobüs veya treni kullanırken, daha zengin olanlar uçak veya özel araçlarla seyahat etmektedirler.³¹³

Batı zihnine göre Tibet, geleneksel olarak uzak ama benzersiz derecede büyüleyici bir ülke olarak görünmüştür. Modernitenin kuşattığı hayatlarında “özgünlük” arayışıyla egzotik coğrafyalara seyahat etmek isteyen turistler için Tibet biçilmiş kaftandır. Ancak turizmin Tibet’e ayak basışıyla, Tibetlilerin bakış açısı ve yerel yaşam biçimlerinde değişiklikler meydana gelmiştir. Diğer yandan Tibetliler “ilkel” geleneklerinin turizm de dahil olmak üzere modernite etkisiyle bozulmadığı yönündeki turist hayal gücüne uymak zorundadırlar.³¹⁴

Günümüzde hacı adayları Kailash’a hac yolculuğuna başlamadan önce Tibet’in yüksek rakımlı iklimine uyum sağlamaları amacıyla bir takım sağlık kontrollerinden geçiriliyorlar Hem Çin üzerinden gelenler hem de Hindistan üzerinden gelenler bu muayeneden geçmek durumundalar. Yürüyüşün 6. gününde 3500 metre rakıma ulaşan hacı adayları tekrar sağlık kontrolünden geçiriliyor. Yüksek tansiyon, astım, kalp, şeker ve epilepsi gibi rahatsızlıkları olanların seyahate katılmalarına izin verilmiyor.³¹⁵ Geçmiş yıllardaki hacıların ise değil sağlık durumlarının düzenlenerek seyahatinin planlanması, hastalandığında bir doktor ya da hastaneye ulaşabilmesi neredeyse imkansızdı.

Budizm’in kutsal kabul ettiği bir yerdeki yaban hayatı manevi dünyanın bir yansıması olarak görüldüğünden avlanmak yasaktı ve hacılar bu kurala uyarlardı şimdi ise Çinlilerin gelişiyle birlikte bu yasağın delindiğine ve Tibetlilerin bile kutsal yerlerde avlandığına şahit olunabiliyor.³¹⁶

³¹³ Kalmar, “Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India”, 63.

³¹⁴ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 252.

³¹⁵ Joldan vd., “Pilgrimage Tourism to Mount Kailash: A Case Study of the Ladakh Route”, 497.

³¹⁶ Buffetrille, *Pilgrimage in Tibet*, 40-43; Russell - Moran, *Kailas on Pilgrimage to the Sacred Mountain of Tibet*, 24-42.

SONUÇ

Tibet Budizmi'ndeki hac geleneği, bireysel bir manevi pratik olmaktan çıkarılarak Tibet kimliğinin korunması ve aktarılmasındaki merkezi rolü üzerinden derinlemesine incelenmiştir. Araştırma, Budizm'in Hindistan'dan Tibet'e uzanan uzun ve karmaşık yolculuğunu, Budist haccının Tibet kültürü ve yerel Bon diniyle etkileşimi sonucunda kazandığı özgün boyutları ortaya koymuştur. Çalışma boyunca vurgulandığı üzere, Tibet coğrafyasının neredeyse her bir metrekaresinin, özellikle Kailash Dağı gibi kutsal addedilen yerlerin, birer manevi anlatı alanı ve Çin işgaline karşı direnişin sembolü haline gelmesi, hac ritüellerinin sadece dini değil, aynı zamanda sosyo-politik ve kültürel bir işleve sahip olduğunu göstermiştir.

Çalışmamızda hac ibadetinin kökenleri, tarihsel gelişimi, Tibet Budizmi'ne entegrasyonu ve taşıdığı teolojik anlamlar detaylandırılmıştır. Secde, tavaf, mantra okuma, tespih çekme, dua çarkı çevirme ve dua bayrakları asma gibi ritüel unsurların, yalnızca bireysel bir kurtuluş arayışı ve içsel arınma pratiği olmaktan öte, aynı zamanda Tibetlilerin kutsal coğrafyayla olan derin bağlarını ve ortak kültürel kimliklerini güçlendirdiği ortaya konmuştur. Bu ritüeller aracılığıyla, hacıların sahip oldukları imkanlar çerçevesinde kutsal mekanlara erişim sağlayarak ruhsal dönüşüm potansiyellerini gerçekleştirebildikleri belirlenmiştir. Özellikle Çin işgali sonrası sürgün ve baskı koşullarında ise, bu pratiklerin Tibet halkının kolektif hafızasını diri tutmada, ortak değerleri pekiştirmede ve ulusal bilinci canlı tutmada hayati bir araç olarak işlev gördüğü de tespit edilmiştir.

Tibet Budizmi'ndeki haccın, sadece bir dini görevden öte, Tibet halkının varoluş mücadelesinde, kimliklerini muhafaza etmelerinde ve gelecek nesillere aktarmalarında vazgeçilmez bir kültürel ve siyasi direniş mekanizması olduğu kanıtlanmıştır. Kalachakra inisiyasyonu gibi çağdaş hac etkinliklerinin dahi bu kimlik koruma ve aktarım sürecinin dinamiklerini yansıttığı görülmüştür. Hac, Tibet halkı için hem geçmişe bir köprü hem de geleceğe yönelik umudun ve aidiyetin güçlü bir sembolü olmaya devam etmektedir. Bu araştırma, dini pratiklerin toplumsal kimlik inşasındaki gücünü ve siyasi baskı karşısında kültürel direniş aracı olarak nasıl işlev görebileceğini Dinler Tarihi disiplininin ışığında somutlaştırmıştır.

KAYNAKÇA

- Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005.
- Bağır, Muhammed Ali. “Tibet’in Yerli İnancı Bön ve Taraftarları: Bir Giriş Denemesi”. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/2 (2022), 61-101.
- Beckwith, Cristopher I. *Tibet İmparatorluğu Tarihi*. çev. Ali Fahri Doğan. İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.
- Benoit, Carol Teuton. *Prior Tibetan Buddhist Pilgrimage Participation and the Experience of the Covid-19 Pandemic*. Louisiana: Holy Cross University, Doktora Tezi, 2021.
- Berzin, Alexander. *Introduction to the Kalachakra Initiation*. New York: Snow Lion Press, 2010.
- Borges, Jorge Luis. “Lamaizm”. çev. H. İbrahim Açmaz. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1986), 429-434.
- Buffetrille, Katia. “The Evolution of a Tibetan Pilgrimage”. *Symposium on Contemporary Tibetan Studies*. Taiwan, 2003.
- Buffetrille. *A Life in Tibetan Studies*. ed. Christoph Cüppers. Lumbini: Lumbini International Research Institute, 2022.
- Buffetrille, Katia. *Pilgrimage in Tibet*. ed. Alex McKay. New York: Routledge, 2013.
- Buffetrille, Katia. “Some Remarks on Bya Rung Kha Shor and Others Buddhist Replicas in a Mdo”, 133-152.
- Buffetrille, Katia C. *From Bhakti to Bon: Festschrift for Per Kværne*. ed. H. Havnevik. Oslo: Novus Press, 2015.
- Buswell, Robert - Lopez, Donald S. “Padmasambhava”. *The Princeton Dictionary of Buddhism*. 608-609. New Jersey: Princeton University Press, 2014.
- “Tibet”. *Encyclopedia Of Buddhism*. ed. Robert E. Buswell. New York: Thomson/Gale, 2004.
- Buswell, Robert E. - Lopez, Donald S. “Japamālā”. *The Princeton Dictionary of Buddhism*. 380. New Jersey: Princeton University Press, 2014.
- Buswell, Robert E. - Lopez, Donald S. “Mala”. *The Princeton Dictionary of Buddhism*. 519-520. New Jersey: Princeton University Press, 2014.

- Buswell, Robert E. - Lopez, Donald S. "Mani Khorlo". *The Princeton Dictionary of Buddhism*. 526. New Jersey: Princeton University Press, 2014.
- Buswell, Robert E. - Lopez, Donald S. "Rlung Rta". *The Princeton Dictionary of Buddhism*. 718. New Jersey: Princeton University Press, 2014.
- Coleman, Simon - Elsner, John. "Contesting Pilgrimage: Current Views and Future Directions". ed. J. Eade - M.J. Sallnow. *Cambridge Anthropology* 15/3 (1991), 63-73.
- Conze, Edward. *Kısa Budizm Tarihi*. çev. Ömer Cemal Güngören. Ankara: Yol Yayınları, 2005.
- Coomaraswamy, Ananda. *Budizm ve Hinduizm*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000.
- Dalai, Lama. *Das Buch der Freiheit*. Bielefeld: The Club Press, 2001.
- Dalai, Lama. *Dört Yüce Gerçek*. İstanbul: Geyik Yayınları, 2001.
- Dalai, Lama. *My Land and My People*. New York: McGraw Hill Book Company, 1962.
- Donnley, Paul B. "Pilgrimage in Buddhist Tibet". *Oxford Research Encyclopedia of Religion*, 1-23.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. çev. Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı, 2002.
- Eliade, Mircea. *Kutsal ve Kutsal Dışı*. İstanbul: Alfa, 2015.
- Eliade, Mircea - Couliano, Ioan P. *Dinler Tarihi Sözlüğü*. çev. Ali İhsan Erbaş. İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.
- Ertan, Kağan. "Tarihi Süreçte Tibet'te Budizm'in Yayılışı ve Asya Tarihindeki Önemi". *Genç Kalemler*, 57-60.
- Geary, David - Shinde, Kiran. "Buddhist Pilgrimage and the Ritual Ecology of Sacred Sites in the Indo-Gangetic Region". *Religions* 12/385 (2021).
- Gold, Peter. *Tibetan Pilgrimage*. New York: Snow Lion Press, 1988.
- Günay, Nasuh. "Tarihi Süreç Açısından Budizm ve Öğretisi" 1 (1999), 173-194.
- Hartmann, Catherine. "The Study of Pilgrimage in Tibetan Buddhism: Overview and Recommendations for Instructors". *Religion Compass* 18/9 (2024).
- Hartmann, Catherine Anne. *To See a Mountain: Writing, Place, and Vision in Tibetan Pilgrimage Literature*. Cambridge: Harvard University, Doktora Tezi, 2020.
- Hoffmann, Helmut. *The Religions of Tibet*. England: Routledge Library, 2019.

- Hofmann, Helmut. *Tibet a Handbook*. Bloomington: Indiana University Press, 1975.
- Huber, Toni. "Putting the gnas Back into gnas-skor: Rethinking Tibetan Buddhist Pilgrimage Practice". *The Tibet Journal* 19/2 (1994), 23-60.
<http://www.jstor.org/stable/43300506>
- Huber, Toni. *The Holly Land Reborn*. Chicago: The University of Chicago Press, 2008.
- Joldan, Sonam vd. "Pilgrimage Tourism to Mount Kailash: A Case Study of the Ladakh Route". *Antrocom Journal of Anthropology* 18/2b (2022), 493-502.
- Kaçıra, Mustafa Kurtkan. *İngiltere'nin Tibet Politikası ve Etkileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Kalmar, Brigitta. "Reimagining Tibetan Buddhist Pilgrimage Culture in India". *Journal of the Irish Society for the Academic Study of Religions* 5 (2017), 40-68.
- Karaca, Faruk. "Psikolojik Perspektiften Hac". *Bütün Yönleriyle Hac*. 225-244. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Karataş, Hüsamettin. *Nichiren Budizmi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Kaya, Korhan. *Buddhizm Sözlüğü*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017.
- Dhammapada*. çev. Korhan Kaya. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Lın, Kuan Chun. "Tibet". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 41/123-125. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2012.
- Linda Kay Davidson, David M. Gitlitz. "Buddhism and Pilgrimage". *Pilgrimage : From the Ganges to Graceland, An Encyclopedia*. 71-73. California: ABC-CLIO, 2002.
- McCurry, Steve. *The Path of Buddha a Tibetan Pilgrimage*. New York: Phaidon Press, 2012.
- Öz, Nedim. "İslam'da Hac İbadetinin Psiko-Sosyal Boyutu". *Dergi Park* 24/61 (2021), 595.
- Pommaret, Françoise. *Tibet Yaralı Uygarlık*. çev. Ali Berktay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.

- Pommaret, Françoise - Walter, Michael L. "Tibetan Religions". *Encyclopedia of Religion*. ed. Lindsay Jones. C. 13. United States of America: Thomson Gale, 2005.
- Reynolds, Frank. "Buddhism". *Britannica Encyclopedia Of World Religions*. 147-167. Chicago: Encyclopaedia Britannica, 2006.
- Rinpoche, Tulku Thondup. *Buddhist Civilization in Tibet*. London: Routledge & Kegan Paul Press, 1987.
- Rowe, A. B. "Reviewed Work(s): The Tibet Guide by Stephen Bachelor; The Pilgrim's Guide by Keith Dowman". ed. Stephen Bachelor - Keith Dowman. *The Geographical Journal* 155/3 (1989), 404-404.
<https://doi.org/10.2307/635216>
- Russell, Johnson - Moran, Kerry. *Kailas on Pilgrimage to the Sacred Mountain of Tibet*. Singapore: Thames and Hudson, 1989.
- Sarao, K. T. S. "Pilgrimage to Mt Kailash: The Abode of Lord Shiva". *Dialogue* 16/2 (2014), 50-69.
- Schimmel, Annamarie. *Dinler Tarihine Giriş*. Kırkambar, 1999.
- Sümer, İbrahim. *Lotus'un İçindeki İnci*. İstanbul: Karakutu, 2002.
- Sümer, İbrahim. "Tibet Budizm'inde Din Anlayışı". *Dinler Tarihi Araştırmaları (Sempozyum)*, 327.
- Şarafullina, Aliya. *Budizm'de ve Tibet Budizminde İnanç Esasları*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Taşpınar, İsmail. *Doğu Dinlerinde Hac İbadeti Hinduizm ve Budizm*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Tümer, Günay. "Budizm". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 6/352-360. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1992.
- Walter, Michael L. - Pommaret, Françoise. "Tibetan Religions: A General Overview". *The Encyclopedia of Religion*. ed. Mircea Eliade. 13/9182-9191, 1987.
- Yitik, Ali İhsan. *Yaşayan Dünya Dinleri*. ed. Şinasi Gündüz. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2010.

TEZDE YER VERİLEN RESİMLERE DAİR KAYNAKLAR;

The 14th Dalai Lama. “33rd Kalachakra Empowerment”. Erişim 30 Temmuz 2025.

<https://www.dalailama.com/teachings/kalachakra-initiations>

“Central Tibetan Administration”. Erişim 20 Şubat 2025. <https://tibet.net/about-tibet/tibet-at-a-glance/>

“Cham Dance in Ladakh : A Ritual Dance by Tibetan Monks”. Erişim 29 Mart 2025.

<https://www.lehladakhindia.com/blog/cham-dance/>

Exhausted woman doing a kora with prostrations. Erişim 11 Haziran 2025.

<https://www.flickr.com/photos/picturejourneys/4663075989/>

Ling Rinpoche. “First Meeting of Tibetan Religious Leaders in India”. Erişim 20

Mart 2025. <https://lingrinpoche.info/buddhism/>

“Full Prostration Tibetan Style”. Erişim 03 Haziran 2025.

<https://www.martsangkagyu.co.uk/news/2021/5/28/prostration-why-when-how-and-benefit>

Liên Hoa Quang. “Guru Rinpoche”. Erişim 10 Nisan 2025.

https://lienhoaquang.com/thu-vien_Guru-Rinpoche-Hang-Phuc_lglksckl_web_baingan.html

“Kailash and Manasarovar”. Erişim 30 Haziran 2025. <https://www.tibettour.org/tibet-group-tours/kailash-manasarovar-tour.html>

“Khata The Tibetan Scarf Symbolizing”. Erişim 29 Mayıs 2025.

<https://www.gototibet.com/blog/khata.html>

Ling Rinpoche. “Lineage”. Erişim 28 Mayıs 2025. <https://lingrinpoche.info/lineage/>

Ling Rinpoche Info. “Ling Rinpoche”. Erişim 11 Mart 2025.

<https://lingrinpoche.info/lineage/>

“Mani Khorlo”. Erişim 29 Temmuz 2025.

<https://www.qilingaura.com/blogs/unveiling-eastern-traditions/exploring-tibetan-buddhism-origins-teachings-and-global-influence-of-a-unique-spiritual-tradition>

The 14th Dalai Lama. “The Office of His Holiness The Dalai Lama”. Erişim 20

Haziran 2025. <https://www.dalailama.com/the-dalai-lama/biography-and-daily-life/brief-biography>

The Guardian. “The Road to Tibet”. Erişim 11 Mayıs 2025.

<https://www.theguardian.com/travel/blog/2012/dec/18/road-to-tibet-lhasa-china>

What We Do Is Secret. “The Scent of Prayer”. Erişim 19 şubat 2025.

<https://www.whatwedoissecret.org/madebyblog/2011/05/the-scent-of-prayer/>

Pinterest. “‘Tibetan People’ Buddhism”. Erişim 22 Mart 2025.

<https://tr.pinterest.com/pin/687713805573066757/>

Tibetan Culture Museum. “Tibetan Population”. Erişim 29 Haziran 2025.

<http://jianfengsun.weebly.com/>

“Tibetan Prayer Flags”. Erişim 10 Mayıs 2025.

<https://www.greattibettour.com/tibetan-culture/tibetan-prayer-flags.html>

“Woman praying in Lhasa”. Erişim 29 Nisan 2025.

https://commons.wikimedia.org/wiki/Tibetan_people